

ESKİÇAĞLARDAN GÜNÜMÜZE KADAR TÜRKMEN ŞEHİRİ KERKÜK

Abdulhalik BAKIR*

Giriş

Kerkük dünyanın en eski ve en uygar şehirlerinden biri olarak uzun tarihi boyunca Orta Ortaçağ ve Geç Ortaçağ dışında şöhretini günümüze kadar hiç aksatmadan devam ettirmiş ve bu zaman zarfında da birçok medeniyete ve birçok devlete ev sahipliği yapmıştır¹. İnsanoğluna ait en eski iskeletler ve onun ev eşyası olarak kullandığı en eski buluntular ve eserler bu şehirde ortaya çıkarılmıştır². Şehrin Asurlular döneminde inşa edilen tarihî kalesinin günümüze kadar gelmesi, buranın ne kadar eski bir geçmişe sahip olduğunun en önemli kanıtını teşkil etmektedir. Antik çağdan sonra bir süre ihmale uğrayan şehir, çok eski devirlerden beri burada yaşayan Türklerin, Orta Asya'dan gelen ve kan bağıyla yakınları olan diğer Türklerle kaynaşması ve bu kitlenin bir bütün olarak Irak'ta egemen bir güç durumuna gelmesiyle birlikte, yeniden eski şöhretini kazanmaya başlamış ve bu şahlanmış veya yenilenme hareketi sonucunda da diğer şehirler gibi, uygarlık yarışında hakkettiği yerini almıştır. Ancak bu yenilenme ve şahlanma hareketinin belirgin olarak hissedilmesi, elbette ki, XIX. Yüzyılın sonlarında petrolün burada ortaya çıkmasıyla doruk noktasına ulaşmış ve bu önemli

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fak. Tarih Bölümü Öğretim Üyesi- Elazığ.

¹ Kerkük uzun tarihi boyunca sırasıyla, Sümerler, Asurlular, Persler, Selekîler, Partlar, Sâsânîler, Râşid Halifeler, Emevîler, Abbasîler, Selçuklular, Atabekler, Moğollar, Celayirliler, İlhanlılar, Safavîler, Osmanlılar, Akkoyunlular, Karakoyunlular, İngilizler, Araplar ve Amerikalıların egemenliği altında bulunmuştur. Bkz. Bkz. İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Beyrut, 1982, c. XII, s. 501; Mustafa Cevad, "Tarihte Kerkük", (Çev. Ekrem Pamukçu), *Kerkük Dergisi*, S. 1, Ankara, 1090, s. 14; es-Seyyid Abdurrezzâk el-Hasenî, *el-İrâk Kadîmen ve Hadîsen*, Beyrut, 1971, 217; Cemal Bâbân, *Usûlu Esmâi'l-Müdüin ve'l-Mevâki'l-İrâkiyye*, Bağdad, 1989, s. 248; Lewis Ma'lûf, *el-Müncid fi'l-A'lâm*, Beyrut, 1976, s. 586; Erşed el-Hürmüzi, *Hakikatü'l-Vücûdi't-Türkmâni fi'l-İrâk*, Kerkük Vakfı, İstanbul, 2005, s. 83-99; Erşed el-Hürmüzi, *et-Türkmân ve'l-Vatanu'l-İraki*, ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Mevsu'at, Beyrut, 2005, s. 55-61; Yeşim Doğan, *Tarihte Kerkük*, (Basılmamış Lisans Tezi) Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Elazığ, 1992, s. 1; Ahmet Gündüz, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kerkük Maddesi, Ankara, 2002, c. XXV, s. 290; Asri Çubukçu, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, İyâz b. Ganm Maddesi, İstanbul, 2001, c. XXIII, s. 498; Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Milliyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, (Trz.), c. XIII, s. 6639.

² Bkz. Fürüzân Kınal, *Mezopotamya Tarihi*, Ankara, 1983, s. 23-24; Takiyy ed-Debbâğ, *el-Fihâru'l-Kadîm, Mecelletü Sumer*, c. XX, S. 1-2, (1964), s. 88; Bülent İplikioğlu, *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul, 1994, s. 42.

gelişme sonucunda da şehrimiz dünyanın en çekici yerleşim merkezi haline gelmiştir³.

En eski çağlardan günümüze kadar insanoğlunun büyük çaba harcayarak ortaya koyduğu medeniyetin beşikleri durumunda olan şehirleri bütün yönleri (Siyasî, İdarî, ekonomik, sosyal ve kültürel yapıları itibariyle) ile ele alıp incelemek, tarih araştırmalarının en zor ve en karmaşık alanını oluştursa gerektir. Zira böyle bir çalışmayı ortaya koymamız için, en azından çok sayıda ana kaynağı, araştırma ürünü eseri, makaleyi, ansiklopedi maddesini ve sözlüğü taramayı ve kullanmayı göze almanız gerekir. Ancak mesele bununla da çözülmez; çünkü bu saydığımız malzemeyi bulmak, toplamak, ayıklayıp düzene koymak ve onu yazılır hale getirmek için araştırmacıyı bekleyen yoğun ve zahmetli bir çalışma temposu beklemektedir. Bunun yanında araştırmacıyı en fazla sıkıntıya sokan bir şey daha vardır ki, oda bir şehir hakkında toplanacak malzemenin, o şehri her yönü ile ele almak için yeterli olup olmamasıdır. Bu aşamada bir yazarın veya bir tarihçinin veyahut bir araştırmacının karşısına şu iki şeyden birisinin çıkması kaçınılmazdır. Tarihsel malzeme yönünden şanslı olan şehirler ve anılan yönden şansız olan şehirler⁴. İşte bu çalışmada ele almaya çalışacağımız şehir, yani Kerkük şehri ne üzücüdür ki, bir petrol şehri sıfatıyla günümüzde her yönden ihmale uğraması hasebiyle şansız olduğu gibi, tarihsel malzeme yönünden de şansız bir şehrimizdir. Öyle ki, buranın belli bir dönemine ait herhangi bir alanını ele alıp bilimsel bir boyutta tanıtmak neredeyse, imkansız gibidir. Hele bu şehrin her yönünü bir kitap biçimindeki bir eser boyutunda değil de bir makale çerçevesinde ortaya koymak daha da güç olsa gerektir. Fakat bütün bu olumsuz tabloya rağmen, anılan şehrin bir evladı sıfatıyla bunu yapmak zorunda olduğumuzu hissederek bir nebze de olsa burayı tanıtmaya çalışacağız. Çalışmamız, şu başlıklardan meydana gelmektedir: Kerkük'ün Adları, Kerkük Hakkında Genel Bilgiler, Kerkük'ün Tarihsel Geçmişi (Kerkük'ün Eskiçağ ve Erken Ortaçağdaki Durumu, Kerkük'ün Osmanlı Öncesindeki Durumu, Kerkük'ün Osmanlı Devleti'ndeki Durumu, Kerkük'ün Osmanlı Sonrasındaki Durumu), Kerkük'ün Ekonomik Yapısı (Tarım, Ticaret ve Sanayi, Petrol, Kerkük'ün Meşhur Çarşıları ve Hanları,

³ İzzettin Kerkük, *Haşim Nahit Erbil ve Irak Türkleri*, İstanbul, 2004, s. 100-101; Yeşim Doğan, s. 7-8; Şule Öztürk, *Siyasi Olaylar Çerçevesinde Musul-Kerkük Petrolleri*, (Basılmamış Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Elazığ, 1995, s. 12-13.

⁴ Tarihsel malzeme yönünden şanslı olan Orta Doğu şehirlerden bazılarını şöyle sıralamak mümkündür: Bağdat, Musul, Basra, Kufe, Dımaşk, Halep, Diyarbakır, Kudüs, San'a, Kahire, Mekke, Medine, İsfahan. Kerkük gibi Tarihsel malzeme yönünden şansız olan bazı şehirleri de şöyle zikredebiliriz: Mardin, Harput, Hadr, el-Hîre, Enbar.

Kerkük'ün En Eski Değirmenleri), Kerkük'ün Sosyal Yapısı, Kerkük'ün Dinî Yapısı, Kerkük'ün Kültürel Yapısı, Değerlendirme, Sonuç, Bibliyografya.

I. Kerkük'ün Adları

Eskiçağlardan günümüze kadar Kerkük çeşitli adlarla anılmıştır. Sümerler zamanında Kerkük'e, "Kenkehâr" denildiği bildirilmektedir. M. Ö. VII. Yüzyılda Asur hükümdarı Sarnabal tarafından kurulan veya yeniden inşa edilen şehir, "Sarnabal'ın şehri" anlamında "Kerhsuluh"⁵ olarak adlandırılmıştır⁶. Milattan önce II. Yüzyılın ortalarında şehrin adı "Arrapkha"⁷, Selekiler⁸ döneminde (İ. Ö 312-64) ise Seleukos⁹ olmuştur⁹. Bazı tarihçiler, M. Ö. 330 yılında Makedonyalı İskender'in, Erbil¹⁰,den

⁵ Kerkük'ün bu adı Aramice'de geçen "Kerhâd beysi suluk" kelimesinin değişmeye uğramış biçimidir. Bkz. es-Seyyid Abdurrezzâk el-Hasenî, *el-İrâk Kadîmen ve Hadîsen*, Beyrut, 1971, s. 218. M. 410 yılından kalmış ve 1902 yılında Doğubilimci Chabot tarafından Ari aslı ve Fransızca çevirisiyle Paris'te yayınlanan "Sinodicon" adlı eserde de bu şekilde geçtiği ifade edilmektedir. Bkz. *Aynı eser*, s. 218.

⁶ Ahmet Gündüz, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kerkük Maddesi, c. XXV, s. 290.

⁷ Aynı eser, c. XXV, s. 290. Bugün bu isim, Kerkük'ün petrol bölgesinin yakınındaki mahallenin adı olarak "Arafa" biçiminde hala yaşamaktadır.

⁸ Büyük İskender'in kumandanlarından Seleukos I tarafından kurulmuş bir hanedanlık (M. Ö. 305-64)tır. Bu hanedanlığa mensup kralların Seleukos olarak adlandırılmaları ile birlikte Suriye kralları şeklinde de tanınmaktaydılar. Anılan devletin sınırları Anadolu, Filistin ve el-Cezîre bölgesine kadar uzanıyordu; ancak egemenlik merkezi Kuzey Suriye'de bulunmaktaydı. Selekiler Antakya'yı kurduktan sonra başşehirlerini Seleukos'dan buraya taşdılar. M. Ö. 201 yılında meydana gelen Banyas savaşından sonra Filistin, Güney Lübnan ve Suriye'yi ele geçirmesine rağmen, komşu devletlerle girişmiş olduğu muharebeler sonucunda Selekiler devleti zayıflamaya başladı ve Romalıların M. Ö. 64 yılında doğuya yönelmesi ile de ortadan kalkmış oldu. Selekiler, Helenistik uygarlığın doğuya taşınmasında büyük katkıda bulunmuşlar ve bu amaç uğrunda birçok şehir kurmuşlardır. Bkz. Heyet, *el-Müncid fi'l-A'lâm*, Beyrut, 1976, s. 363.

⁹ Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Milliyet Gazetesi Yayınları, c. XIII, s. 6639.

¹⁰ Milattan önce III. Binyıldan itibaren çivi tabletlerde adına Arba'il (Akadca 2dört tanrı şehri") şeklinde rastlanan Erbil (İrbil; Batı'da Arbela, Arbeles), Kuzey Mezopotamya'nın en eski ve en önemli kült merkezlerinden biri olup özellikle aşk tanrıçası İştâr ile olan ilgisini ilk Hıristiyanlık yıllarına kadar sürdürmüştür. Şehir, Zagros dağlarının batı eteklerinde Büyük ve Küçük Zap nehirlerinin arasında, Musul-Bağdat yolu ile Anadolu ve İran'dan gelen başlıca kervan yollarının birleştiği bir noktada yer almaktadır. Erbil'in, Hz. Ömer'in bölgeye tayin ettiği ilk vali İyâz b. Ganm veya onun vefatından sonra 20 (641) yılında Musul valiliğine getirilen Utbe b. Ferkad es-Sülemî tarafından 18 (639) veya 20 (641) yılında fethedildiği sanılmaktadır. Bu tarihten sonra şehir sırasıyla Emeviler, Abbasiler, Atabekler, Moğollar, Osmanlılar tarafından idare edildi. I. Dünya Savaşı'ndan sonra burası İngilizler tarafından işgal edilerek yeni kurulan Irak Haşimî Krallığı'na verildi. 1920 yılında Irak'ın on dört vilayetinden biri olan Erbil, halen Irak'ın kuzeyinde oluşturulan Kürt Özerk Bölgesi'nin

Bâbil¹¹ şehrine ilerlediği sırada Kerkük'ün adının "Mennes" olarak geçtiğini belirtmektedirler¹².

Şehir, Aramîler¹³'in kaynaklarında "Kerhâ" ve "Beytü Selûh" (Selefkiler'in Evi)¹⁴, Süryânî kaynaklarında ise, "Kebeltâ" olarak geçmektedir. Bu ad daha sonra "Cebeltâ" şeklinde de telaffuz edilmiştir. Ancak muhtemelen müstensih ve yayımcıların bir hatası sonucu el-Makdisî'nin "Ahsenü't-Takâsîm fî Ma'rifeti'l-Akâlîm" adlı eserinde, bu kelime "Habeltâ" biçiminde kaydedilmiştir¹⁵. Yine Süryânî ve Hristiyan kaynaklarında burası, "Beytü Kermay" ve "el-Kerh" olarak da geçmektedir¹⁶. "el-Kerh" kelimesi, Arapça bir kelime olmaktan çok, Nabatça bir kelimedir ve ineklerle koyunları su içirmek için belli bir yere toplamak anlamına gelmektedir. Ancak kökü Nabatça olan bu kelime, Irak'taki birçok

başşehri ve 333.903 (1985) kişilik nüfusuyla Irak Cumhuriyeti'nin Bağdat, Basra, Musul, Kerkük'ten sonra beşinci büyük yerleşim merkezidir. Bkz. Sami es-Sakkar, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Erbil Maddesi, İstanbul, 1995, c. XI, s. 272-273.

¹¹ Dicle ile Fırat nehirleri arasında eski bir şehir olup, kalıntıları, Bağdat'ın güneydoğusuna 80 km. uzaklıkta ve Hile şehrinin yakınında bulunmaktadır. Eski doğunun en büyük ve en meşhur şehirlerinden olan Bâbil'in çevresinde M. Ö. 2. binyılın başlarında iki aşamada gelişen büyük bir devlet kurulmuştur: Birincisi, İlk Babil devletidir. Bu devlet, Sümer ve Akad devletlerinden sonra kuruldu ve altın devrini, Hammurabi (M. Ö. 1792-1750) döneminde yaşadı. Bu esnada anılan devletin sınırları Mezopotamya'nın her tarafına yayıldı ve burada Astronomi, matematik ve edebiyat bilimleri büyük gelişme gösterdi. Sonrada da bu devlet Asurlular tarafından yıkıldı. İkincisi ise, Yeni Babil (M. Ö. 626-539) Devleti'dir. M. Ö. 689 yılında şehir, Asurlu Sennaherib tarafından yıkıldı; ancak daha sonra burası Aserhaddun tarafından yeniden inşa edildi. Bu tarihten sonra şehir Ahamanişlerin (M. Ö. 539) arkasından da Büyük İskender'in (M. Ö. 331) eline geçti. Bu hükümdar burayı, İmparatorluğunun doğu kısmının başşehri haline getirdi ve kendisi de burada öldü. Bkz. Heyet, *el-Müncid fi'l-A'lâm*, s. 106.

¹² Cemal Bâbân, *Usûlu Esmâi'l-Müdüin ve'l-Mevâki'l-İrâkiyye*, s. 248.

¹³ Milattan önce II. Binyılın son çeyreğinde Suriye çölünün sınırında yaşayan ve Batı Sâmi dil grubundan çeşitli lehçeler konuşan göçebe bir topluluk iken sonradan, Basra körfezinden Amanos dağlarına kadar kuzey-güney, Libnan'dan Kuzey Suriye, Transüdüin ve Kuzey Mezopotamya'ya kadar doğu-batı yönlerinde uzanan çok geniş bir alana yayılarak bu bölgelerde önemli siyasi ve iktisadi güç halini almış bir kavimdir. Düşmanları tarafından korkak, hain ve serseri olarak nitelenen Arâmîler, kendilerine özgü ve yaratıcı bir kültüre sahip bulunmamakla birlikte, ticarî faaliyetleri ve özellikle kolay anlaşılır dilleri sayesinde neski ve Ön Asya tarihinde önemli bir katalizatör rolü oynamışlardır. Bkz. Ali. M. Dinçol, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Ârâmîler Maddesi, İstanbul, 1991, c. III, s. 268, 270.

¹⁴ Cemal Bâbân, s. 247.

¹⁵ Bkz. Guy Le Strange, *Büldânü'l-Hilâfeti's-Şarkıyye*, (Trc. Beşir Fransis-Gorgis Avvâd), Beyrut, 1985, Dipnut 19, s. 121.

¹⁶ Ahmet Gündüz, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kerkük Maddesi, c. XXV, s. 290.

şehir için de kullanılır; Kerhü Bâceddâ¹⁷, Kerhü'l-Basra¹⁸, Kerhu Bağdad¹⁹, Kerhü Cüddân²⁰, Kerhü'r-Rakkâ,²¹ Kerhü Samarrâ²², Kerhü Meysân²³, Kerhü Abertâ²⁴, Kerhü Huzistân²⁵ gibi²⁶. Lübnan dağlarında bulunan “Kerk”²⁷ köyü, Şam’daki Belkâ’ Dağları²⁸,nda, Akabe ile Kudüs şehirleri

¹⁷ Kerhu Semarrâ’nın diğer adı olduğu söylenir; hatta Kerhu Bâceddâ ile Kerhu Cüddân’ın aynı mekandan ibaret olduğu da ileri sürülür. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Büldân*, (Thk. Ferdîd Abdulaziz el-Cündî), Beyrut, (Trz.), c. IV, s. 507.

¹⁸ Basra’nın mahallelerinden biri olup, Yakut’un dönemine kadar kalmışsa da, harabe halinde idi. Abbasiler döneminde görev yapmış birçok vali ve yüksek rütbeli devlet memuru burada yetişmişlerdir. Bu memurları şöyle sıralamak mümkündür: el-Kâsım b. Ali b. Muhammed el-Kerhî, Ebu Ahmed b. Ali b. Nuhammed el-Kerhî, Ca’fer b. el-Kâsım b. Ali b. Muhammed el-Kerhî, Muhammed b. el-Kâsım b. Ali b. Muhammed el-Kerhî. Bkz. *Aynı eser*, c. IV, s. 507.

¹⁹ Bağdad’ın meşhur mahallelerinden biri olup, kuruluşu esnasında şehrin tam ortasında yer alıyordu. Ancak Yakut’un belirttiklerinden kendi zamanında harabelerin ortasında bağımsız bir mahalle olarak bulunduğu ve sakinlerinin tamamen Sünnî Hanbeli mezhebine mensup insanlardan meydana geldiği anlaşılmaktadır. Buranın doğusunda Bâbu’l-Basara (Basra Kapısı) mahallesi, güneyinde ise Nehrü’l-Kallâin mahallesi bulunuyordu. Bkz. *Aynı eser*, c. IV, s. 509.

²⁰ Irak vilayetinin İran sınırının yakınındaki Hanekîn şehrinin yanında yer alan ve Şehrizor vilayeti ile Irak vilayetini ayıran bir kasabadır. Şeyh Ebu Mahfûz Maruf b. el-Firzân el-Kerhî ve kardeşi İsa b. el-Firzân bu şehre mensupturlar. Ancak burası başka şahsiyetler de yetiştirmiştir; onları da şöyle sıralamak mümkündür. Abdullah b. el-Hasaan (Hanefî mezhebi alimlerinden olup, H. 260’da doğmuş ve 340’ta vefat etmiştir.), İbnu’r-Rutbî, İbrahim b. Abdullah b. Ahmed b. Selâme b. Abdullah b. Muhalled b. İbrahim b. Muhalled el-Kerhî (bir süre Kadılar kadısı Ravh b. Ahmed el-Hadisî’nin yerine vekaleten kadılık ve Hisbe görevlerinde bulunmuş ve 527 yılında vefat etmiştir.). Bkz. *Aynı eser*, c. IV, s. 509.

²¹ e-Cezîre bölgesinde bir kasabadır. Bkz. *Aynı eser*, c. IV, s. 509.

²² Sasani krallarından Feyruz b. Belâş b. Kubâz’a nispet edildiğinden Feyrûz adıyla da tanınan bir kasabadır. Burası Samarra’dan eski bir yerleşim merkezi olmakla birlikte, Samarra’nın kurulmasından sonra oraya bağlanmıştır. Yakut’un bildirdiklerine göre, kendi zamanında hala canlı bir şehir görünümünde idi ve Abbasi halifesi el-Mu’tasım döneminde eş-Şibliyye Türkleri burada ikamet ediyorlardı. Ayrıca el-Mu’tasım’ın azatlı kölesi Eşnâs et-Türki’nin burada bir sarayı bulunmaktaydı. Anlatılanlara göre burası bir tepenin üzerindeki eski bir şehrin kalıntıları üzerinde inşa edilmiştir. Bkz. *Aynı eser*, c. IV, s. 509-510.

²³ Esterabâz olarak adlandırılan ve Irak’ın Sevâd bölgesinde (Irak’ın güneyi) yer alan bir kasabadır. Taberistan’daki Esterabâz’la karıştırılmamalıdır. el-Umrânî’den gelen bir rivayete göre Kerhü Meysân, Bahreyn bölgesinde bir şehirdir. Bkz. *Aynı eser*, c. IV, s. 510.

²⁴ en-Nehrevân şehrinin bir yöresidir. Yakut’un zamanında, en-Nehrevân şehri tamamen yıkıldığı halde, burası hala canlı bir şehir görünümündeydi. Bkz. *Aynı eser*, c. IV, s. 510.

²⁵ Hüzistan bölgesinde bir şehir olup, bölge halkı tarafından çoğunlukla Kerhe şeklinde adlandırılmaktadır. Bkz. *Aynı eser*, c. IV, s. 510.

²⁶ Bkz. Yakut el-Hamevî, c. IV, s. 507-510.

²⁷ Lübnan dağının eteklerinde yer alan bir köydür. H. 529’da doğan ve 592’de vefat eden muhaddislerden Ahmed b. Târik b. Sinân Ebu’r-Rıda el-Kerkî, anılan köye mensuptur. Bkz. *Aynı eser*, c. IV, s. 514.

arasında yer alan “Kerek”²⁹ kalesi kelimeleri için de aynı şeyleri söylemek mümkündür. Bunların yapı ve söyleyiş biçimleri, Sâmî kökenli kelimelerden olan “Kerhe” ye büyük bir uyum göstermektedir. Üstelik hem “Kerhe” hem de “Kerh” kelimeleri “Kale” anlamına gelmektedir.³⁰

Kerkük, M. S. II yüzyıldan kalma bir Roma haritasında, “Concon”, Patleymus’un Coğrafya’sında “Gor-Khora” veya “Kor-Kora” ve Strabon’un eserinde, “Ertekinî” veya “Kerekini” ve “Dimitriyâs” şeklinde geçmektedir³¹. Sasanîler döneminde (İ. S. 224-651) “el-Kerm” adıyla anılan Kerkük, bu dönemde Nasturiler³²’in yoğun olarak yaşadığı bir kent halinde idi³³. Ancak burası Sasanîler tarafından “Kermakân” olarak da adlandırılmaktaydı³⁴.

²⁸ Şam bölgesi ile Vâdi’l-Kurâ arasında Dımaşk’a bağlı bir bölge olup, en önemli yerleşim merkezi Amman’dır. Birçok köyü ve geniş tarlaları bulunan bu bölge, buğdayının kaliteliliği ile tanınmaktadır. Burada ayrıca Kur’an-ı Kerim’de “içinde güçlü bir kavim vardır” şeklinde belirtilen el-Cebbârîn köyü ile eş-Şerât (Şam bölgesinin Şerât’ı) şehri bulunmaktadır. Bkz. *Aynı eser*, c. V, s. 579-580.

²⁹ Arapça bir kelime değildir. Şam bölgesindeki el-Belkâ’ dolaylarındaki dağlarda yer alan çok iyi korunan bir kaledir. Eyle, Kuzlum denizi ve Beyti’l-Makdis arasında bulunan bu kale, etrafı vadilerle çevrili yüksek bir dağ üzerinde yer almaktadır. Balebek yakınında bulunan ve içinde, yöre halkı tarafından Hz. Nuh’un mezarı olduğu iddia edilen uzun bir mezarın yer aldığı büyük bir köy de aynı adla anılmaktadır. Bkz. *Aynı eser*, c. IV, s. 514.

³⁰ Bkz. Mustafa Cevad, “Tarihte Kerkük”, (Çev. Ekrem Pamukçu), *Kerkük Dergisi*, S. 1, Ankara, 1090, s. 14. Ayrıca bkz. Yeşim Doğan, *Tarihte Kerkük*, s. 1.

³¹ Cemal Bâbân, s. 250.

³² Burada, Nasturilerden kastedilen, Nasturilik yada Nesturilik diye adlandırılan Hıristiyan mezhebine mensup olanlar kastedilmektedir. Bilindiği gibi, Neturilik ya da nasturilik V. Yüzyılda İstanbul patriği Nestorius’un İsa’da tanrılık ve insanlık ilişkisiyle ilgili ortaya atmış olduğu görüşe dayan bir mezhep olarak ortaya çıkmıştır. Anılan patrik, tanrısal ve insal nitelikleri yalnızca cisimleşmiş kelamın kişiliğine veren yaygın tanrıbilimsel düşüncenin teresine, İsa’nın biri tanrısal kişilik olan Logos, öteki insansal bir kişilik olan İsa olmak üzere, bir ikilikten oluştuğunu savunuyordu. Gerçek bir söz birliğini değil, yalnızca insansal bir nitelik ve tanrısal bir kişi arasındaki bir birlik ya da birleşmeyi kabul ediyordu. Öyleyse Meryem, Tanrının annesi sayılamazdı, yalnızca insan İsa’nın annesiydi. İskenderiyeli aziz Kyrillos’un etkisindeki Efes konsili (431) ve Khalkedon konsili (451), Nestorius’un öğretisine karşı çıkmışlardır. Ancak Pers kilisesi’nde olumlu karşılanan Nesturilik, Nesturi kilisesi adı altında toplanan bazı doğulu Hıristiyan topluluklarda günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Bkz. Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Nasturiler Maddesi, c. XVII, s. 8608.

³³ Aynı eser, c. XVII, s. 6639.

³⁴ Lewis Ma’lûf, *el-Müncid fi’l-A’lâm*, s. 586. Ayrıca bkz. Ahmet Gündüz, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kerkük Maddesi, c. XXV, s. 290.

Ortaçağın XIII. Yüzyıl coğrafyacılarından Yakut el-Hamevî, Kerkük'ü, "Kerhini" olarak tanıtmaktadır³⁵. Şehrimiz, H. 626 (M. 1238) yılında vefat eden İbn Abdülhak'ın, "Merâsîdu'l-İttîlâ' alâ Esmâ'îl-Emkine ve'l-Bikâ" (Leiden, 1853, c. II, s. 487) ve İbnu'l-Futî'nin, "el-Havâdisu'l Câmi'a ve't-Tecâribu'n-Nâfi'a fi'l-Mi'eti's-Sâbi'a" (Bağdat, 1351, H. 629 yılı olayları, s. 27, 29) adlı eserleriyle, H. 630 (1232) yılında vefat eden İbnu'l-Esîr'in "el-Kâmil fi't-Tarih" adını taşıyan eserinde de aynı adla anılmaktadır³⁶. Bunun dışında el-Cezîre bölgesi tarihçilerinden İbn Şeddâd, "Tarihu Benî Selçuk" adlı eserin yazarı Sadreddin el-Hüseynî ve VIII. yüzyıl tarihçilerinden ve aynı zamanda "Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Amsâr" adlı eserin yazarı İbn Fazlallah el-Ömerî, şehrimizi anılan isimle zikretmektedirler³⁷.

Bu ise daha önce belirttiğimiz Kerkük'ün adlarından olan "el-Kerh" in azıcık değişmiş şeklinden ibarettir. Şehir, 1380 yılında Timur tarafından fethedildikten sonra ilk defa olmak üzere bugünkü Kerkük adını almıştır³⁸. Kerhinî kasabasına "Kerkük" adının verilmesinin, Akkoyunlular³⁹ döneminde gerçekleştiği de ileri sürülmektedir⁴⁰.

Ünlü Irak Türkmen düşünür ve tarihçisi Mustafa Cevâd⁴¹, in görüşüne göre, bugünkü Kerkük adının, anılan "Kerhini" şeklinden, önce "Kerki",

³⁵ Yakut, Kerkük'ü şöyle tanıtmaktadır: Burası, Dakuka ile Erbil arasında iyi korunan güzel bir arazi üzerindeki bir kaleden ibarettir. Ben burayı gördüm; o aynı zamanda yüksek bir tepe üzerindedir ve küçük bir suru vardır. Bkz. Yakut el-Hamevî, c. IV, s. 510.

³⁶ Bkz. es-Seyyid Abdurrezzâk el-Hasenî, s. 218.

³⁷ Bkz. Yeşim Doğan, s. 2.

³⁸ Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, c. XIII, s. 6639.

³⁹ Oğuzlar'ın Bayındır boyuna mensup olduklarından kendilerine Türk kaynaklarında Bayındır Han Oğlanları, İran kaynaklarında Bayındırıyye adları da verilir. Çeşitli oymaklardan meydana gelmişlerdir. Muhtemelen Moğol istilası üzerine Anadolu'ya gelen Türkmenler'den olup Diyarbekir'in Ergani yöresine yerleştiler ve Artuklular'a bağlandılar. Tarih sahnesine çıkışları, 1340'ta Tur Ali Bey (1340-1362) idaresinde Trabzon Rum İmparatorluğu'na yaptıkları akınlarla başlar. Tur Ali Bey Erzincan ve Bayburt hakimleri ile birlikte 1348'de Trabzonu, u kuşattıysa da bir sonuç alamadı. Trabzon Rum İmparatoru III. Alexios, kız kardeşini Tur Ali Bey'in oğlu Kutlu Bey'e (1362-1388) vererek onunla akrabalık kurdu. Kutlu Bey'den sonra hüküm süren Akkoyunlu hükümdarlarını şöyle sıralamak mümkündür: Ahmed Bey (1389-1403), Kara Yülük Osman Bey (1403- 1435), Ali Bey (1435-1438), Sultan Hamza (1438-1444), Cihangir Mirza (1444-1453), Uzun Hasan Bey (1453-1478), Sultan Halil (1478-1478), Sultan Yakup (1478-1490), Baysungur Mirza (1490-1492), Rüstem Bey (1492-1497), Göde Ahmed (1497-1498), Murat, Elvend ve Muhammedi Mirzalar (1498-1508). Bkz. Faruk Sümer, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Akkoyunlular Maddesi, İstanbul, 1989, c. II, s. 270-273; İlhan Erdem-Kazım Paydaş, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, Ankara, 2007, s. 61-159.

⁴⁰ Yeşim Doğan, s. 3.

⁴¹ Aslen Kerkük Türkmenleri'nden olup, 1905'te Bağdat'ta dünyaya geldi. 1922'de Bağdat Daârü'l-muallîne'l-ibtidâiyye'de okurken başta dil âlimi Tâhâ er-Râvî olmak üzere

sonra da Farsça'nın küçülme metodu ile "Kerik", daha sonra da Kerkük şekline dönüşmüştür⁴². Ancak "Kerkük" kelimesinin bugünkü şeklinin, şehrin dışında ezeli bir ateş olarak yanmakta olan ve günümüzde "Gürgürbaba" (eski adıyla Gor-Khora veya Kor-Kora) olarak adlandırılan yerin adından türetildiği de ileri sürülmektedir⁴³.

Bugün Iraklı Araplar, Kerkük kelimesini, "Kerkûk", batılılar ise "Kirkuk" şeklinde telaffuz etmektedirler. Batılıların Kerkük kelimesini anılan şekilde kullanmalarının en önemli nedeni olarak, bu adın Avrupalı Doğubilimcilerin eserlerinde bu biçimde geçmesi gösterilmektedir⁴⁴.

II. Kerkük Hakkında Genel Bilgiler

Kerkük; Irak'ı meydana getiren 14 (Şimdi ise bu sayı 18'dir) vilayetten biri olup, yüzölçümü 19873 kilometre karedir. 1957 nüfus sayımına göre yabancılar hariç şehrin nüfusu 388,912'dir⁴⁵. Bağdat'tan 270 kilometre uzaklıkta yer almaktadır⁴⁶. Deniz seviyesinden 310 m. yükseklikte bulunun şehrin kuzeybatısında Küçük Zap⁴⁷ Vadisi, güneybatısında Hamrin⁴⁸ Dağları,

hocalarının dikkatini çekti ve Mecelletü't-Tilmîzi'l-'Irâkî'de şiirleri yayınlanmaya başladı. 1924 yılından itibaren sırasıyla Nâsiriye'de en-Nâsiriyye, Basra'da, es-Seyf, Bağdat'ta el-Me'mûniyye ve el-Kâzimiyye medreselerinde öğretmenlik yaptı. Bu esnada el-İrfân el-Lübânîyye ve Bağdat'ta çıkarılan Luğati'l-Arab adlı dergilerde makaleleri yayınlandı. 1934'te Kahire'ye, sonra da Fransa'ya gitti. 1939 yılında Sorbonne Üniversite'sinde Abbasilerin son dönem siyaseti hakkında doktora yaptı. Arkasından Bağdat Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde hocalık yaptı. 1962'de İslamî Araştırmalar Enstitüsü'nün başkanı ve birçok bilim kurumunun üyesi olan ve aynı zamanda Fransızca, İngilizce, Farsça ve Türkçe bilen Mustafa Cevâd 17 Aralık 1969 yılında Bağdat'ta vefat etti. Yazarın, yayımlanmış 13 eseri, eş-Şu'ûrî'l-münsecem fi'l-keîmi'l-muntazam adında bir şiir divanı, çeşitli dergilerde çıkmış makaleleri, 2 çeviri eseri ve 10'un üzerinde bağımsız ve başka yazarlarla müştereken yayınlanmış neşirleri bulunmaktadır. Bkz. Mahmûd el-Arnaût, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Mustafa Cevâd Maddesi, İstanbul, 2006, c. XXXI, s. 289-290.

⁴² Bkz. Cemal Bâbân, s. 249.

⁴³ Aynı eser, s. 247.

⁴⁴ Bkz. Mustafa Cevad, s. 14.

⁴⁵ es-Seyyid Abdurrezzâk el-Hasenî, s. 216.

⁴⁶ Cemal Bâbân, s. 247.

⁴⁷ Aşağı Zap olarak da adlandırılan bu nehir, Irak toraklarında ilerleyen Dicle nehrinin kollarından biri olup, Ca'ber kalesi yakınında anılan nehre dökülür. Meşhur Dukan barajı da bu nehrin üzerine inşa edilmiştir. Bkz. Komisyon, *el-Müncid fi'l-A'lam*, s. 318.

⁴⁸ Yüksekliği 300 metreyi aşmayan bitki örtüsünden yoksun dağlar silsilesinden ibaret olup, İran sınırında Irak topraklarında yer alan el-Fetha yakınında Dicle nehrine kadar devam etmektedir. Aynı eser, s. 259.

güneydoğusunda Diyala⁴⁹ Vadisi ve Kuzeydoğusunda Zagros⁵⁰ Dağları yer almaktadır⁵¹.

Irak yönetimindeki Kerkük vilayeti 1957’de merkez ilçe, beş nahiye ve 520 köyden oluşmaktaydı. Kerkük vilayetinin diğer ilçeleri olan Kifri⁵², nin 312, Çemçemâl⁵³,in 202 ve Tuzhurmatu⁵⁴,nun 234 köyü vardır. Böylece Kerkük vilayetine toplam 1274 köy bağlıdır. 1976’dan sonra Irak’taki idarî yapı yeniden değiştirilmiş, vilayetlerin sayısı arttırılarak 18’e yükseltilmiştir. Bu arada Kerkük vilayetinin adı da Temîm⁵⁵ olarak değiştirilmiştir. Ancak bu vilayetin merkezinin adı yine Kerkük olarak kalmıştır.

⁴⁹ Dicle’nin kollarından biri olup, Bağdat’ın güneyinde bu nehre dökülür. Her iki yanında ise yıkık durumdaki bazı şehirlerin kalıntıları bulunmaktadır. Bkz. *Aynı eser*, s. 293.

⁵⁰ İran’ın kuzeybatısında yer alan dağlar silsilesidir. Bkz. *Aynı eser*, s. 319.

⁵¹ Yeşim Doğan, s. 4.

⁵² Irak’ın Diyala vilayetine bağlı, Baba Şehsuvar dağının eteklerinde ve aynı zamanda Bağdat ile Kerkük arasındaki demiryolunun yakınında yer alan bir kaza olup, nüfusu 8500’dür. 318 köyü bulunmaktadır. Şehre verilen adın, doğusunda yer alan Nâsâlih tepelerinde bol miktarda bulunan ve zift veya taş kömürüne benzeyen Kifir maddesinden geldiği söylenmektedir. Ancak Üçüncü Ur Sülalesi (M. Ö. 2050-1950) dönemine ait çivi yazılarında burası Kimâş olarak geçmektedir. Hatta bu adla ifade edilen bu şehir, o dönemlerde Şemrurum (Bugünkü Altun Köprü nahyesi) ile birlikte devletin kuzeydoğusundaki dağlara uzanan kara yollarını koruyan kalelerden ibarettiler. Osmanlılar döneminde Salahiye olarak adlandırılan bu şehrin, 193 yıl önce yani 1814 dolaylarında kurulduğu ileri sürülmektedir. Şehrin bugünkü nüfusu, ancak 1914’ten sonra Eski Kifri’den buraya yerleşmiştir. Önemli mahallelerini şöyle sıralamak mümkündür: İsmail Bek, es-Sâde, İmam Muhammed, 17 Temmuz. Bkz. Bkz. es-Seyyid Abdurrezzak el-Hasenî, s. 223; Cemal Bâbân, s. 254-255.

⁵³ Kerkük ile Süleymaniye şehirleri arasındaki kara yolunun ortasında yer alan bir köydür. Burası aynı zamanda birincinin doğusundan 49, ikincinin batısından 65 Km. uzaklıktadır. Yerleşim merkezi, çok eskiden yakınında burayı savunmak için inşa edilen bir tepenin yanında yer alır; tepenin üzerinde hala kalıntıları gözle görülen bir kale bulunmaktadır. Son zamanlarda burası büyük bir gelişme gösterdi ve devlet memurları için lojmanlar yapıldı, dükkanlar ve bir ana cadde, bir postane bir ilkokul hizmete açıldı. Kazanın köylerle birlikte nüfusu 16.135, ancak 1947 sayımına göre kaza merkezinin nüfusu 29811’dir. Buranın Ağcalar ve Senkav adında iki nahiyesi ve 161 köyü vardır. Bkz. es-Seyyid Abdurrezzak el-Hasenî, s. 226.

⁵⁴ Eskiden Kerkük’e bağlı bir kaza iken Salahaddin (Tikrit) şehrine bağlanmıştır. Anılan kaza, Bağdat-Kerkük karayolu üzerinde ikincinin güneydoğusundan 70 km. uzaklıkta yer alır. Nüfusu 13860’dür, en önemli mahalleleri şunlardır: Mustafa Ağa, Cumhuriyet, Orta, Cefle. Kazanın adı ile ilgili çeşitli rivayetler ileri sürülmektedir. Bunlardan en akla uygun olanı ise, adının Asurlular döneminde Hirmeti olarak geçmesi nedeniyle zamanla Hurmatı şeklinde telaffuz edilmesidir. Ayrıca bölgede bolca tuz bulunması hasebiyle de buranın adının Tuzhurmatı olarak şekil almıştır. Bkz. Cemal Baban, s. 195-196.

⁵⁵ Bu ad, Kerkük’e, 1 Haziran 1972’de Irak hükümetinin, 69 numaralı kanun çerçevesinde, Musul-Kerkük petrollerini millileştirerek yabancı şirketlerin malvarlıklarına el koymasından sonra verildi.

1990'da Kerkük vilayeti merkez Kerkük ve Havice⁵⁶ kazası olmak üzere iki kazadan meydana gelmektedir. Kerkük kazasının Karahasan⁵⁷, Şivân⁵⁸, Tâzehurmatu⁵⁹, Dâkûk⁶⁰ ve Beci⁶¹ isminde beş nahiyesi bulunmaktadır. Havice kazasının ise Abbas ve Riyaz adlı iki nahiyesi vardır. Kerkük şehrinin nüfusu son yıllarda 400.000'i biraz geçiyordu (1987'de 418.624). Merkezi Kerkük olan vilayetin nüfusu ise 592. 869 idi⁶². Ancak şu anda kuzeyden gelen aşırı göç dalgası sonucunda bu nüfus 1.100.000'in üzerine çıkmış durumdadır.

Kerkük'ün Türkmen köylerinden bazıları şunlardır: Tirkalan, Çardağlı, Biravcılı, Kızlıyar, Bacvan, Laylan, Beşir, Hamzalı, Tobzava, Yayı, Bılava, Karatepe, Horoz, Yahyava, Tercil, Matara, Hasar, Ömermenden, Şıvan, Hasadarlı, Küküz, Karanaz, Büyük Elbuhasan, Küçük elbuhasan, Zincilli, Şekere, Üç tepe, Köteburun, Dombalan tepe, Bastamlı, Kuşkiye, Yalancıya,

⁵⁶ Irak'ın kuzeyinde Kerkük'e bağlı bir kaza olup, aynı adı taşıyan kazanın merkezidir. Bkz. Komisyon, *el-Müncid fi'l-A'lam*, s. 262.

⁵⁷ Kerkük kazasına bağlı bir nahiyeye olup merkezi Kerkük'ten 25 Km uzaklıkta yer alan Leylan köyüdür. Nahiyenin nüfusu 12498 kişidir. Buraya bağlı köylerin adaları ise şöyledir: Badava, Halid, Baziyani, Siyah Mansur, Salihi, Furkan, Yarımca. Nahiyeye bu adı, bölgede hüküm süren Akkoyunlular zamanında görev yapan Kara Hasan adında bir kumandanın almıştır. Bkz. Cemal Baban, s. 227.

⁵⁸ Kerkük Kazasına bağlı bir nahiyeye olup, nüfusu 16282 kişidir. Eskiden buranın merkezi Hacı Bihan idi, fakat daha sonra şimdiki adıyla Ridar köyüne taşınmıştır. Buranın 76 köyü bulunmaktadır; en meşhurları ise Kelavkut ve Ömer Mendan köyleridir. Bir rivayete göre, Ömer Mendan, Hz. Peygamberin sahabilerinden birinin adıdır. Bkz. *Aynı eser*, s. 180.

⁵⁹ Kerkük kazasına bağlı bir nahiyeye olup, sakinlerinin büyük bir kısmı Türkmenlerden oluşmaktadır. Bir rivayete göre, nahiyeye adı, taze hurmadan almıştır. Burada hurma yetişmediği gibi, nahiyenin adıyla ilgili farklı rivayetler de bulunmaktadır. Bkz. *Aynı eser*, s. 81.

⁶⁰ Yakut el-Hamevî, (c. II, s. 523) burayı şöyle tanıtmaktadır: Erbil ile Bağdat arasında meşhur bir şehir olup, haberler ve fetihleri ele alan eserlerde adı geçmektedir. Burada meydana gelen bir savaşta Hariciler hezimete uğratıldı. Aslında burası, çok eski bir şehir olup, Kerkük ile Tuzhurmatu arasında bulunan ve eski adıyla Rûhâne, yeni adıyla da Tavuk Çay olarak bilinen nehrin sol tarafında yer almaktadır. Bugün ise burası, Salahaddin vilayetindeki Tuzhurmatu kazasına bağlı bir nahiyeye olarak Bağdat yolu üzerinde, Kerkük'ten 40 km. uzaklıkta yer almaktadır. Önemli mahalleleri, Saray, Muruz, Hüseyniye, Tekye, Arabli ve Demirci'dir. Şehrin çok yakınında, insanların yoğun bir şekilde ziyaret ettiği Hz. Hüseyin'in oğlu İmam Zeynelabidin'in, makamı bulunmaktadır. 1947 nüfus sayımına göre buranın nüfusu 59.029 olarak tespit edilmiştir. Ayrıca buranın 207 köyü vardır. Bkz. es-Seyyid Abdurrezzak el-Hasenî, s. 15; Cemal Bâbân, s. 110.

⁶¹ Aynı ismi taşıyan bir kazanın merkezi olup Salahaddin şehrine bağlıdır. Bağdat-Musul karayolu üzerinde yer alan Bec Tikrit'ten 44 km. uzaklıktadır; nüfusu ise, 6785'dir. Bkz. *Aynı eser*, s. 70.

⁶² Ahmet Gündüz, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kerkük Maddesi, c. XXV, s. 292.

Kümbetler⁶³. Bu sınırların yazarı da, Osmanlı Padişahı IV. Murat zamanında kurulan, sonra 1980'lerde zalim Saddam rejimi tarafından yıktırılan ve daha sonra da Amerikan işgalini muteakip Irak Türkmen Cephesi tarafından çağdaş bir proje çerçevesinde yeniden inşa edilen bu sonuncu köyde doğmuş ve çocukluk yıllarını burada geçirmiştir. Allah, elbetteki yıkanları değil, yeniden inşa edenleri bu güzel davranışlarından dolayı ecir ve sevabına nail edecektir.

Günümüz Kerkük'ü aşağı-yukarı 40 m. yükseklikte bir tepe üzerinde yerleşmiş olan kalenin etrafına yayılmış bir şehirden ibarettir. Kale, yıkılışına kadar tek başına küçük bir şehir oluşturmaktaydı. Burası eskiden ele geçirilmesi çok güç bir mekan olarak bilinirdi, fakat bugün aynı özelliği taşımamakla birlikte, Keldanî Hıristiyanlarla Türkmenler tarafından iskan edilmiş durumdadır. Buradaki bazı evler, Kerkük'ün oba kısmına bakmaktadır; bu ise özellikle otların yeşerdiği ve çiçeklerin açtığı bahar aylarında şehre çok güzel bir görünüm kazandırmaktadır.

Eskiden Kerkük'te iki büyük camii bulunmaktaydı; bunlardan birincisi "Ulu camii" (ona, "Merimâne" adı da verilir), diğeri ise "Danyal Peygamber Camii"⁶⁴ olarak adlandırılmaktaydı. Bugün ise şehrimizde onlarca camii ibadete açık bulunmaktadır. Adı geçen ikinci camide, Hanaya, Azraya ve Mikail adında üç kişiye ait olduğu iddia edilen mezarlar yer almaktadır. Yahudilerin bir iddiasına göre, Danyal⁶⁵ Peygamber'in mezarı bu camide gömülüdür. Ancak bazı tarihçilere göre ise Danyal Peygamber Hüzistan⁶⁶, da vefat etmiş ve buraya bağlı Tüster⁶⁷, de defnedilmiştir⁶⁸.

⁶³ Cemal Abdullah Sait, *Kerkük Rehberi*, Erbil, 2001, s. 68-70.

⁶⁴ Görkemli minaresi ile meşhur olan bu camii, Kerkük'ün en eski camilerinden biridir. Moğol döneminin sonları veya Timur Bey döneminin sonlarında inşa edildiği sanılmaktadır. Sekizgen bir taban üzerinde, güzelim kolon ve yaylar, camiinin yan tarafından, kalenin göbeğinde görkemli şekilde dikili durumdadır. Camii, bu haliyle de kaleye canlılık ve eşsiz bir güzellik kazandırmıştır. Camii duvarlarında tarihi belli olmayan Arapça bir kitabe yer almaktadır. Kerküklüler, doğru olmasa da, bu yazının Danyal Peygamber tarafından yazıldığına inanmaktadırlar. Bkz. *Aynı eser*, s. 32-33.

⁶⁵ Ahd-i Atik'te adı Daniel olarak geçmektedir. Danyal İbranice'de "Tanrı hükmetti" veya "Benim hakimim Tanrı'dır" anlamına gelmektedir. Anlatılanlara göre, Danyal, milattan önce VI. Yüzyılda Babil sarayında yaşamış bir Yahudi peygamberdir; İsrailoğulları'nın Yahuda kabilesinden ve kral zürriyetindedir. Bkz. Ömer Faruk Harman, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Danyal Maddesi, İstanbul, 1093, c. VIII, s. 480.

⁶⁶ İran'ın önemli eyaletlerinden biri olup, bol akar suları, şekeri, meyveleri, hububatı ve ipekli elbiseleriyle şöhret kazanmıştır. Bkz. Yakut el-Hamevi, c. II, s. 462-463.

⁶⁷ Huzistan'da en büyük şehir olup, Şuşter'in Arapçalaştırılmış şeklidir. Burası, Hz. Ömer döneminde Ebu Musa el-Eş'ari tarafından fethedildi. Bkz. Aynı eser, c. II, s. 34-36.

⁶⁸ es-Seyyid Abdurrezâk el-Hasenî, s. 218-219. Ayrıca bkz. el-Kazvini, *Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad*, Beyrut, (Trz.), s. 171.

Osmanlılar döneminde Irak, üç bölgeye ayrılıyordu: Bağdat, Basra⁶⁹ ve Musul. Musul eyaletine bağlı üç vilayet vardı; Kerkük, Erbil ve Süleymaniye⁷⁰. Musul eyaleti, bir coğrafi bölge olarak; çöl ikliminin dışında kalmaktadır. Özellikle batıdaki Himrin Dağları, bu iklimin ayrılış noktasını oluşturmaktadır. Bölgenin yüksekliği, güney çöl bölgesinden coğrafi bir farklılık gösterir. Kerkük, coğrafi durumuyla, Irak'ın kuzey kısmının yağmur alan verimli bir bölgesini oluşturur. Bu nedenle de hayvancılık ve tarıma elverişli bulunan, toprağı olukça sarp doğu kısmı ile, kurak ve hemen hemen düz batı kısmı arasında bir geçit alanı yer alır⁷¹.

Kerkük'ün ortasından kışın taşan, yazın kuruyan Hasa⁷² çayı geçer. Hasa çayı şehri Eski yaka ve Korya⁷³ yaka olmak üzere iki yakaya ayırır. Kale ile beraber şehir üç kısma bölünür. Kale askerî yönden stratejik öneme sahiptir ve şehrin ilk yerleşim yeridir. Çevresine hâkim surları ve dar

⁶⁹ Bağdat'ın 420 km. güneydoğusunda Dicle ile Fırat nehirlerinin birleştiği noktanın 50 km. güneybatısında yer alır. İklimi oldukça serttir. Kışları soğuk geçer; yaz aylarında ise şehirde kavurucu bir sıcaklık hüküm sürer. Sıcaklar ancak kuzey rüzgarlarıyla hafifler; güney rüzgarları yakıcıdır. Basra kelimesi, Arap dilinde “siyah taş” anlamına gelmektedir. Eskiden, el-Hureybe ve el-Busayra olarak da bilinen Basra, Müslümanlar tarafından fethedilmeden önce, Farslara ait sınır savunması için kullanılan bir kasaba idi. Burası, Hz. Ömer döneminde, komutan Utbe b. Gazvan tarafından bir askerî merkez olarak seçilmiş, zamanla Arap kabilelerinin yerleştirilmesi neticesinde de büyük bir şehir haline gelmiştir. Basra, mevki olarak Dicle nehrinden oniki mil uzaklıkta bulunmaktadır. Şehir, Dicle ile paralel bir görünüm arz ederken, kara kısmında yer alan yapıları da el-Bâdiye yönünde uzar gider. Burası, verimli toprakları, bol hurması ve nehirleri ile tanınmaktadır. Bkz. Abdulhalik Bakır, *Hz. Ali ve Dönemi*, Ankara, 2004, s. 306; Abdulhalik Bakır, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Basra Maddesi, İstanbul, 1992, c. V, s. 108.

⁷⁰ Irak'ın kuzeyindeki dağlık bölgede yer alan suyu bol bir şehirdir. Doğusunda İran, batısında Kerkük, kuzeyinde Erbil ve güneyinde İran ve Diyala şehrinin bir kısmı yer almaktadır. En önemli ürünü tütün, ceviz, badem, fıstık ve fındık, zeytin, palamuttur. Ayrıca buranın balı da meşhurdur. Şehrin yüzölçümü 11852 kilometre karedir; 1957 nüfus sayımına göre nüfusu ise 299,978'dir. Buranın es-Süleymaniyye, Halepçe, Şehrbazar ve Bişder adında dört kazası bulunmaktadır. Bkz. es-Seyyid Abdurrezzâk el-Hasenî, s. 227-228.

⁷¹ Yeşim Doğan, s. 4.

⁷² Kerkük'ün ortasından geçerek şehrin Kale kısmıyla, Kale dışındaki düzlük kısmını ayıran, aynı zamanda daha çok kış mevsiminde bol miktarda düşen yağmurların birçok tepe ve dağlardan inmesi suretiyle vadi ve derelerin taşması sonucunda meydana gelen bir nehirdir. Ancak şehir halkı ihtiyacı olan içme suyunu çağdaş yöntemlerle elde edilen kaynaktan sağlamaktadır. Bkz. es-Seyyid Abdurrezzâk el-Hasenî, s. 221. Bu çayla ilgili Kerkük Türkmenlerinin meşhur şu dörtlüsü de bulunmaktadır: “Kerkük'ün altı Hasa, Hasa batmıştır yasa, Kerkük'ü viran etti, yad ayak basa basa.

⁷³ Kerkük'ün önemli semtlerinden biri olup, 40 metre yükseklikteki şehir kalesinin güneyinde bulunan Hasa çayının sağ tarafında yer almaktadır. Bir rivayete göre, mahallenin adı, oba anlamına gelen ve Uygurca'da “Kor” ve diğer Türk dili lehçelerinde “hor” olarak geçen kelimedenden alınmıştır. Bkz. Cemal Baban, s. 252-253.

sokakları vardır. Kerkük'e uğrayan seyyahlar kalenin etrafındaki surların topraktan yapıldığını bildirirler. Kalenin içindeki kesim, Hamam, Ağalık ve Meydan adlı üç mahalleden oluşmaktadır. Şehrin kale dışına taşması muhtemelen nüfusun da baskısıyla XVII. yüzyılda olmuştur⁷⁴. Kalenin ikisi doğuda, diğer ikisi de batıda olmak üzere dört kapısı bulunmaktadır. Bu kapıların adları şöyledir: Yedi Kızlar, Halvacılar, Top Kapı, Baş Kapı⁷⁵. Kerkük Hıristiyanlarından birinin, Nadir Şah'a yazmış olduğu bir mektupta, Kerkük ile ilgili şunlar yazılmaktadır:

“Tahmasıb Han (Nadir Şah), 1732 yılının Kanunu'l-Evvel ayının on altısında Cumartesi gününün akşamı, Kerkük'e geldi, önce Yahudileri hırpaladı ve bu esnada onlardan bir kısmını öldürdü, diğerini de tutsak etti. Onun karargahı şehirden bir mil uzaklıkta idi; bu esnada şehir halkı ayaklanarak genciyle yaşlısıyla üç saat boyunca onunla çarpıştılar ve iki taraftan birçok insan öldürüldü. Bu durum karşısında anılan kumandan şehri bırakarak buradan bir saat uzaklıkta yer alan Korya köyüne yöneldi ve buranın halkını kılıçtan geçirdi; bu durum karşısında şehir halkı büyük bir sıkıntıya düştü... Daha sonra o buradan Beşir köyüne yöneldi ve halkına karşı saldırı düzenledi...”⁷⁶.

Nadir Şah buradan ayrıldıktan sonra terlerinden kaçan insanlar Korya köyüne geri dönerek evlerini yapmaya başladılar. Daha sonra burası zamanla gelişerek çok büyük bir köy haline geldi. Bugün Kerkük'ün çok meşhur bir semti durumunda olan Korya'yı, şehrin Kale kısmına bağlayan taştan yapılmış bir köprü bulunuyordu, ancak bu köprü 1954 yılında yıkılarak yerine yeni köprü inşa edildi⁷⁷. Haşim Nahit Erbil'in, Kerkük ve civarı ile ilgili izlenimleri ise şöyledir:

“... Erbil'den cenuba (güneye) doğru inince, 'Altun köprü'ye gelinir: Küçük Zab'ın üstünde 'Murad-ı Râbi' (Dördüncü Murat) tarafından yapılmış sağlam bir köprünün kemerleri yanında tessüs (yapılan) eden şu kasabacık ahalisi (halkı) hep Türk'tür. Beş altı yüz hane tahmin olunan Altun köprülülerin şiveleri biraz yayvan olmakla beraber, Irak Türklerinden hiç farkı yoktur. Kasabanın İstanbul- Bağdat yolu üstünde bulunması ve bir de Bağdat'a ihracat için yeğâne (tek) nakliye vasıtası olan nehrin hemen kenarında olması Altunköprü ahalisini (halkını) çiftçilik ve koyunculuktan ziyade ticarete sevk etmiştir. O ahalinin (halkın) buğday, arpa, yün, mazı,

⁷⁴ Ahmet Gündüz, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kerkük Maddesi, c. XXV, s. 291.

⁷⁵ Cemal Abdullah Sait, s. 31.

⁷⁶ Bkz. es-Seyyid Abdurrezzâk el-Hasenî, s. 219.

⁷⁷ Aynı eser, s. 219.

kitre, peynir ihracatına ya doğrudan doğruya iştirak ederler, yahut da eşyanın naklolunduğu salların malzemesini satmakla istifade ederler. Asıl kara yoluyla yapılan ticaretten fayda temin etmelerine çiftçiliği ve koyuncululuğu da ilave etmelidir. Şimdi yine krokiyi takip edelim: Cenuba (güneye) doğru sekiz on saat mesafede Kerkük kasabası var ki, bu isimde bir livanın merkezidir. Kerkük, nüfusunun kesafeti (yoğunluğu) itibarıyla Irak Türklerinin hemen merkezi sayılabilir: on bin hane tahmin olunan kasabanın taş ve kireçten yapılmış beyaz duvarları arasında akın akın giden insanların kıyafeti, lisanı (dili), tavırları size bir Türk şehrinde olduğunuzu ümit ve kuvvetle hissettirir. Kerkük'te Erbil'de olduğu gibi bir kale var: Kale; eskiden sun'i olarak topraktan, taştan yapılmış bir tepenin üstünde etrafını, hanelerin (evlerin) cephesinden ibaret bir sur ihata eder (çevreler) ve surun kapısından içeriye girilebilir. Asıl toprağın seviyesinden kaldırım tarzında bir yokuş var ki kapıya müntehi olur (kapı yanında biter). Şehrin en güzel ciheti (yönü), Korya mahallesidir: Eğer mevsim baharsa, sokaklarından geçerken billur suların kanallardan aktığını, duvar üstünden sarmaşık limon ve portakal ağaçlarının beyaz çiçekleriyle bütün yerlere bir yıldız seması işlediğini görürüz. Havayı dolduran nefis bir koku, sizi mest eder. Kahvehanelerde suların kıyısında iskemlelere oturmuş konuşan ve gülen insanlara biraz yaklaşırsanız onlar da derin bir samimiyetle ruhunuzu mest ederler. Kerkük: nüfusunun kesafetiyle (yoğunluğuyla) Irak Türklerinin merkezidir, diyorum; çünkü Türk olan sade şehir değil: şehrin etrafında birçok Türk köyleri vardır.”⁷⁸

Burada günümüzde Kerkük'ü ziyaret eden Prof. Dr. Suphi Saatçi'nin, Kerkük Kalesi hakkındaki izlenimlerini aktaralım:

“Ertesi gün Kerkük Kalesi'ne çıktık. 15 yıldır Türkmenlere yasak olan kalenin kapıları kırılarak içeri girilmiştir. Biz de, Topkapı adı verilen kalenin batı yönüne bakan kapısından içeri girdik. Burada gördüğümüz manzara karşısında doğrusu irkildik. Kalede korkunç bir tarihi eser tahribatı yaşanmıştır. Oysa Türkmenlerin geleneksel sivil mimarlığına ait en güzel örnekleri barındıran kale, Aynı zamanda Kerkük'ün de en önemli simgesi sayılırdı. Tarihi kent Kerkük'ün dokusu, 5000 yıla varan geçmişiyile Kale'de bulunuyordu. Kaledeki fiziksel dokunun tamamı sit alanı idi. Kente önemli bir kimlik kazandıran kale, değişik anıtların yanında, içinde barındırdığı sivil mimarlık örneklerinin özgünlüğü ile de ilgi çeker. Geleneksel sokak dokuları, sokaklarda tonozlu geçiş oluşturularak yapılan takları ve en önemlisi Türkmen toplumunun mimarî anlayışını ve geleneksel yaşama

⁷⁸ İzzettin Kerkük, *Haşim Nahit Erbil ve Irak Türkleri*, s. 58-59.

biçimini yansıtan evleri ile eşsiz bir zenginlik sergilerdi. Sergilerdi diyorum; çünkü artık bu sokakların ve evlerin hemen hemen tamamı ortadan kaldırılmıştır. Yüzyıllar boyu o güzelim kaleyi süsleyen anıtlar, zamana karşı koyarak günümüze kadar gelmişlerdi. Burada bilinen en eski eserler Ulucami, Gökkümbet adındaki mezar anıtı, Danyal Peygamber Camii, Hasan Pakiz Camii ve Hasan Mekki Camii adları ile tanınırlar. Anıtların çevreleri yıkılmış ve bu yapılar çıplak vaziyette ortada bırakılmıştır... Kentin ilk yerleşim merkezinin çekirdeği olan kale, bu yüzden en eski mimarlık ve kentsel dokunun da merkezi idi. Burada Türkmenlere ait geleneksel evlerden 750 dolayında ev varken, 1997 Eylül'ünden sonra sokaklar ve evler, dozerlerle sürülerek, kalenin üstü düz bir alan haline getirilmiştir. Eski evlerden sadece 45'i ayakta bırakılmıştır. Burada sadece bazı camii ve anıtlara dokunulmamıştır. Bu camiler de minareleri ile birlikte, adeta sahrada bulunan vahalara benzemiştir. Geriye kalan 45 evden 5-6 adedi restore edilmiş, diğerleri harabe durumunda bırakılmıştır. İşin en tuhaf tarafı her hangi bir restorasyon ve koruma planı hazırlanmadan, kaledeki tarihî doku dozerle süpürülerek yerle bir edilmiştir. Böylece ilk defa dozerle eski eserlerin restorasyonu yoluna gidilerek, tarihe geçen bir Vandallık örneği verilmiştir. Bunun yanı sıra kalenin geleneksel dokusu üzerinde derin yaralar açılmıştır. Aslında burada işlenen cinayet sadece eski eserlerin yok edilmesi değil; nüfusunun tamamı Türkmenlerden oluşan kale halkının dağıtılmasıdır. İşte bu bahane ile Saddam yönetimi 1997 yılının sonlarından itibaren Kerkük Kale'sinin üzerindeki tarihî dokuyu, hem de dozerlerle yıktırıştır. Geri kalan evlerin de bir kısmının restore edilmesine gidilmiştir. Doğrusu koruma altına alınan evlerin kurtarılmasında, Müze Müdürü Gaip Fazıl Kerim'in de büyük rolü olduğunu burada belirtmeliyim. Onun sayesinde Türkmenlerin Kale'deki kültürel mirasını simgeleyen birkaç örnek ayakta kalmıştır. İşte Tayfur Evi, Mustafa Ağa Evi, Allaf Evi bu örneklerin bir kaçı...⁷⁹.

III. Kerkük'ün Tarihsel Geçmişi

A. Kerkük'ün Eskiçağ ve Erken Ortaçağdaki Genel Durumu

Kerkük'ün en eski tarihine dair bilgileri, Keldanice yazılan iki eski elyazması eserden öğreniyoruz. Bunlardan biri, 1896 yılında Matran Adi Şîr tarafından herhangi bir ad belirtilmeden Türkçe'ye çevrilmiştir. Bu Türkçe elyazması nüshası, yirminci yüzyılın ikinci yarısının başlarında (1958) Kerkük Kalesi'ndeki Keldanî Kilise'sinde bulunmaktaydı. "Şehitlerin ve Kutsananların Haberleri" adını taşıyan ikinci elyazması eser ise, 1891 yılında Papa Polis Bikân tarafından Keldanice aslına sadık kalarak yedi cilt

⁷⁹ Suphi Saatçi, *Hasretin Adı Kerkük*, İstanbul, 2004, s. 39-41.

ve nadir bir nüsha biçiminde Almanya'nın Leipzig şehrinde yayınlanmıştır. Kerkük'le ilgili haberler, bu sonuncu eserin ikinci cildinin 507 ile 535'inci sayfalarında geçmektedir. Bu iki eserdeki Kerkük'le ilgili bilgilerden, şehrin, Asur kralı Sarnabal tarafından kurulduğunu, kuruluş sebebinin ise Erbâk adında bir subayın yönetime karşı olumsuz tavır takınması sonucunda, Asur kralı tarafından görevinden alındığını, sonra Bacermi⁸⁰ bölgesinde bir şehir inşa edilmesi emredilerek buraya Kerme denilen bir subayın yönetici olarak görevlendirildiğini, arkasından da Asurlulardan 1000 kişinin buraya iskan edildiğini, böylece bu gelişmeleri müteakip buradaki binaların zamanla çoğaldığını, şehrin öneminin arttığını ve bir müddet sonra da anılan yöneticinin bölgesinde merkezden bağımsız bir duruma geldiğini ancak yine de zaman zaman Asurlularla işbirliği içinde olduğunu öğrenmekteyiz⁸¹.

Kerkük, Asurlular'dan sonra Persler'in eline geçti, sonra Makedonyalı İskender'in egemenliği altında kaldı. Hıristiyanlığın yayılmasıyla birlikte, şehir Nasturilerin merkezi haline geldi⁸². İskender öldükten sonra hakimiyeti altında bulunan topraklar ünlü kumandanları arasında paylaşılınca, Kerkük, Seleukos⁸³'a teslim edildi. Bu hükümdar şehrin eski binaları yıktı ve burayı yeniden inşa etti. Ayrıca şehrin etrafına 65 burçtan ve iki büyük kapıdan oluşan muazzam bir sur yaptırdı. Bu iki kapıdan birincisine, şehir valisinin adına nispeten "Tuti", diğerine ise "Kral kapısı" denilmekteydi. Anılan vali, birçok kabileyi buraya göç ettirerek daha önce yapılan surun etrafına yerleştirdi. Bu iskân faaliyeti sonucunda şehir büyüyerek gelişti. Daha sonra

⁸⁰ Yakut el-Hamevî, burayı Bâcermak olarak tanıtır ve "Kitâbu'l-Fütûh" adlı esere atfederek Dâkukâ (Bugünkü Dakuk-Tavuk) şehrinin yakınında yer alan bir kasaba olduğunu bildirir. Bkz. Yakut el-Hamevî, c. I, s. 372.

⁸¹ Bkz. es-Seyyid Abdurrezzâk el-Hasenî, s. 217.

⁸² Ahmet Gündüz, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kerkük Maddesi, c. XXV, s. 291.

⁸³ Tam adı Seleukos I Nikator ("Galip")'dur. Babylonia srapı (321-316 ve 312-305, Selekiler hanedanının kurucu kralı (305-280) ve aynı zamanda İskender'in komutanıydı. İskender'i taklit ederek Hindistan'a kadar bir sefer düzenledi, ama Pencab'ı, Arakhosia'nın bir bölümünü ve Gedrosia'yı, Maurya Çandragupta'ya bıraktı. Daha sonra İran ve Baktria'ya boyun eğdirdi. 305'de kendini kral ilan etti. İyiliğini gördüğü Ptolemaios I'le Koile Syria üzerine çekişmekten vazgeçti ve sadece Yukarı Suriye'yi işgal etmekle yetindi ve başkentini biraz kuzeye, Antiokheia'da (Antakya) kurdu; böylece bir deniz ayağına sahip oldu, ana Doğu'dan çok uzaklaştığı için krallığının dengesini bozdu. 389-288'de Kilikia'yı ilhak etti. İskender'in birleşik imparatorluğunu kendi adına kurmak üzereydi; hatta Trakya ve Makedonya'yı işgal etmek amacıyla Boğazlar'ı bile aştı, ama öldürüldü. Antiokhos I tarafından Zeus "Nikator" adıyla tanrılaştırılan Seleukos I, diadokhos'ların sonuncusudur. Onunla birlikte İskender'in imparatorluğunu tek bir hükümdarın elinde toplama umudu da bütünüyle ortadan kalktı; ama bu imparatorluğun coğrafi temellerini attı ve güçlü Selefki devletinin yapısını belirledi. Bkz. Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Selevkos I Maddesi, c. XX, s. 10332.

burası M. Ö.247 yılında Parthlar⁸⁴,ın eline geçti ve uzun zaman onların elinde kaldı⁸⁵. Ardeşir⁸⁶ M. S. 226 yılında Partlara karşı isyan bayrağını açarak Kerkük'ü ele geçirdi. M. S. II. Yüzyılın son çeyreğinde, burada, kilise kayıtlarında “Kerh Deuluh” olarak geçen başkenti Kerek veya Kerh olan bir hanedanlık hüküm sürmekteydi. M. S. I. Yüzyılın başlarından Sasanî devletinin kuruluşuna kadar bölgede, başkenti Erbil olan Adyâbinî krallığı ile başkenti Kerek (Kerkük) olan Kerkinî krallığı bulunmaktaydı⁸⁷. Kerkük İslam fetihlerine kadar Sasanîlerin egemenliği altında kaldı⁸⁸.

B. Kerkük'ün Osmanlı Öncesindeki Siyasî Durumu

Hız. Ömer döneminde Sasanî devleti yıkıldıktan sonra, Kerkük, 21 (642) yılında, el-Cezîre bölgesi⁸⁹ni fetheden İyâz b. Ganm⁹⁰ tarafından ele

⁸⁴ İranlılar'la akraba olan, İskit ülkesinde göçebe yaşadıkdan ve büyük ölçüde bu ülkenin etkisinde kaldıktan sonra İ.Ö. I. Binyıl'da Parth ülkesi'ne yerleşen ve burada savaşçı bir aristokrasi kuran bir topluluktur. İ.Ö. 250'ye doğru göçebe parth kabilelerinden birinin (Parni halkı) önderi olan Arsakes, Selekiler'den ayrılarak bağımsızlığını ilan etti ve Arsakiler hanedanını kurdu. Hanedanın başkenti önce Dara (Kelat), sonra Hekatompylos oldu. Hırykania kısa sürede ilhak edildi. Ancak Parthlar önce Romalıların daha sonra da yerel bir pers hanedanı olan sasanî Ardeşir'in saldırısına uğrayarak yenildiler ve kralları Artaban anılan hükümdar tarafından öldürüldü (224), bu olaydan iki yıl sonra da Sasanîler Ktesiphon'a yerleştiler. Bkz. Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Parthlar Maddesi, c. XVIII, s. 9203-9204.

⁸⁵ es-Seyyid Abdurrezzâk el-Hasenî, s. 217-218.

⁸⁶ Sasanî devletinin kurucusu ve ilk hükümdarı (226-241).O, aynı zamanda Fars eyaletlerinin birinde Aşkânîler'e bağlı bir hükümdar olan Papek'in oğludur. Babası ona Darabgird kale muhafızlığı komutanlığını sağladı. Babası ölünce Fars'ta hükümdarlığını ilan etti. Fars'taki diğer beylikleri ortadan kaldırdıktan sonra, Kirman ve Hüzistan'ı ülkesine kattı. Aşkânîleri yendi ve Harran ve Busaybin'i Romalılardan aldı (237). İran'ın doğusunda Kuşan devletini ortadan kaldırdı. Zerdüştlüğü resmi devlet dini yaptı ve bu dinin ilkelerinden aldığı güçle birçok şehir yaptırdı. Daha hayatta iken oğlu Şapur I'i saltanatına ortak yaptı. Bkz. Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, c. II, s. 770.

⁸⁷ Cemal Bâbân, s. 248-249.

⁸⁸ es-Seyyid Abdurrezzâk el-Hasenî, s. 217-218..

⁸⁹ Kelime olarak ada anlamına gelen el-Cezîre, eskiden Dicle ile Fırat arasında yer alan ve Diyar-i Rabi'a, Diyar-i Mudar ve Diyar-i Bekr adında üç bölgeye ayrılan toprakları kapsamakta idi. Yakut el-Hamavî, burayı tanıtırken, havasının temiz, topraklarının verimli ve nimetlerinin bol olduğunu dile getirmekte ve bu bölgede bulunan birçok yerleşim merkezinin önemli surlarla, güçlü kalelerle tahkim edildiğini açıklamaktadır. el-Cezîre bölgesinin en önemli şehirleri, Musul, Sincar, Nusaybin, Âmid (Diyarbakır), er-Ruha (Urfa), er-Rakka, Meyyafarikîn, Karkısıya, Mardin, Harran, Ceziret İbn Ömer, Âne, Hît ve Ra'su'l-Ayn'dır. Bu kentlerden Harran, er-Ruha, er-Rakka, Karkısıya, Nusaybin, Sincar, Âmid ve Meyyafarikîn, Hız. Ömer tarafından gönderilen komutan İyâz b. Ganm, Ra'su'l-Ayn ve Ane, Umeyr b. Sa'd, Hît şehri ise, Kufe valisi Ammâr b. Yâsir'in göndermiş olduğu Sa'd b. Amr b. Hirâm el-Ansarî tarafından fethedilmiştir. Bkz. Abdulhalik Bakır, *Hız. Ali ve Dönemi*, s. 368-369.

geçirildi. Emevîler, daha sonra da Abbasîler döneminde önemli sayıda Türk nüfusu bölgeye yerleştirildi. Burası, Hamdanîler⁹¹ ve Ukaylîler idaresinde bulunduktan sonra Büyük Selçuklular'ın egemenliği altına girdi⁹². Bu dönemde Kerkük'ün hilafet topraklarından veya Selçuklu iktalarından biri olup olmadığı konusunda Abbasî halifeliği ile Selçuklu Sultanları arasında görüş ayrılıkları bulunmaktaydı. Bu esnada bölgeye yerleştirilen Yıva⁹³ boyu

⁹⁰ Muhtemelen milâdî 582'de doğdu. Hudeyiybe Antlaşması'ndan (6/627) önce Müslüman olduğu ve bu antlaşmada bulunduğu belirtilmektedir. Bedir, Uhud ve Hendek başta olmak üzere Hz. Peygamber'İN bütün gazvelerine katıldı. İrtidad olaylarının bastırılmasındaki başarısından dolayı Hz. Ebu Bekir tarafından kumandan olarak Irak'a gönderildi. Dımaşk'ın, Malatya, Kudüs ve Halep, Antakya, Menbic şehirlerinin fethinde önemli rol üstlendi. Ebu Ubeyde vefatından önce İyâz'ı yerine vekil bıraktı. Hz. Ömer de onu Humus, Kinnesrîn ve el-Cezîre valiliğine getirerek bölgenin fethiyle görevlendirdi. Böylece o, Rakka, Ruha (Urfâ), Harran, Aynülverde, Dârâ, Habur, Sümeysat, Serûc, Karkisiyâ, Nusaybin, Sincar, Meyyafarkîn, Mardin, Erzen, Derbe, Bitlis, Kılât (Ahlat) ve Besni (Behisni) gibi şehirleri fethederek İslam topraklarına kattı. Rakka'da iken Halife Ömer'den Şam'a dönmelerini ve hasta olan Yezid b. Ebi Süfyan'ın ölümü halinde idareyi ele almasını bildiren bir mektup aldı. Bunun üzerine Utbe b. Ferkad'ı yerine bırakıp yola çıktısı da Humus'a ulaştığında vefat etti ve Halid b. el-Velid'in mezarı yanına defnedildi. İyâz'ın ailesinin Âmid'de kaldığı, bu şehirdeki Ebü Eyyüb ailesinin onun soyundan geldiği ileri sürülmektedir. İyâz b. Ganm'ın kendisinden devlet memuriyeti isteyen akrabalarını reddetmesi, ganimetlerden payına düşen her şeyi dağıttığı için geriye iki at ve bir deveden başka bir şey bırakmaması onun dürüst ve cömert bir kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir. İyâz b. Ganm'ın rivayet ettiği bir hadis Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inde yer almıştır. Bkz. Asri Çubukçu, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, İyâz b. Ganm Maddesi, İstanbul, 2001, c. XXIII, s. 498.

⁹¹ Araplar'ın en büyük kabilelerinden Rebî'a'nın Tağlib koluna mensup bir Arap hanedanıdır. İslamiyet'ten önce Hıristiyan olan Tağlibliler Tihâme'den kuzeye göç etmiş, sonraları kendi adlarını alan Diyâr-ı Rabi'a ve Musul bölgesine yerleşmişlerdir. Hz. Ömer zamanında cizyeye bağlanan kabile daha sonra Müslüman olmuştur. Hanedanlık Musul ve Halep olmak üzere iki kola ayrılır. Musul kolunun kurucusu Ebu'l-Heycâ'nın oğlu Nasîrüddevle Hasan'dır. Halep kolunun kurucusu ise Nâîrüddevle'nin kardeşi Seyfüddevle Ali'dir. IV. (X.) yüzyılın en zengin İslam hanedanları arasında yer alan Hamdâniler, Arap edebiyatının koruyucuları olarak şöhret kazanmışlardır. Özellikle Seyfüddevle ve Nâîrüddevle âlim, edip ve şairleri korur, onlara büyük saygı gösterirlerdi. Fârâbî, "Kitâbu'l-Eğânî" yazarı Ebu'l-Ferec el-İsfahanî, İbn Nübâte, şair Ebu't-Tayyib el-Mütenebbî, şair Ebu'l-Firâs el-Hamdânî, şair Ebu'l-Alâ' el-Ma'arrî, "Kitâbu'l-İrşâd" müellifi Şeyh Müfid ve Seyfüddevle'nin amcası Hüseyin'in yakın dostlarından Hallâc-ı Mansûr, Hamdanîlerce ilgi ve itibar görmüş edip ve şairler arasında yer alır. Hamdaniler, İmâmiyye Şî'ası'na mensup olmakla beraber Sünnîler'e karşı hoşgörülü davranmışlardır. Bkz. Nasuhi Ünal Karaarslan, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Hamdâniler Maddesi, İstanbul, 1997, c. XV, s. 446-447.

⁹² Ahmet Gündüz, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kerkük Maddesi, c. XXV, s. 291.

⁹³ Kaşkarlı Mahmud'un ifadelerine göre bu boyun adının İva, Yawa, Yıva, Yava ve Awa gibi beş söyleniş şekli vardır. XII. yüzyılda onlardan el-İvâiyye veya İva şeklinde söz edilir. Tahrir defterlerinde ise İva ve Yıva olarak geçmektedir. Yine XII. yüzyılda anılan boy mensupları Dinever, Kirmanşah, Hulvan ve Şehrizor şehirlerini içine alan bölgede kalabalık bir durumda yaşıyorlardı. Hatta Musul Atabeği İmadeddin Zengi, onların bir bölüğünü daha

beylerinin, daha çok Abbasî devletine dayanarak Musul atabeyleri⁹⁴ ve onların yerine geçen Begtegin⁹⁵ ve Eyyubî emirleri ile mücadele ediyorlardı. Ancak bu dönemde Kerkük ve dolaylarının Türk boyları tarafından geniş ölçüde iskân edilmiş olduğu ve Abbasî devletinin son günlerinde bile bu devletin askerî gücünün bu boylardan meydana geldiği ve onların Moğollara karşı Irak'ı canla başla savundukları anlaşılmaktadır⁹⁶.

önce Suriye'ye getirerek Halep bölgesine yerleştirmişti. Yıvalar'ın Seyhun boylarından İran'a Avşar ve Salğurlar ile birlikte 1130 tarihlerinde geldikleri sanılmaktadır. Yıva beyliğini yöneten beyleri şöyle sıralamak mümkündür:I. Perçem, Perçem oğlu Mahmud, Fahreddin İbrahim, II. Perçem (Mahmud'un oğlu Perçem), Şihâbeddin Süleyman Şah, Perçem Şah. Bkz. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul, 1999, s. 348-353.

⁹⁴ Bir Türkmen beyliği olup, Kasımu'd-Devle Aksungur'un oğlu İmadeddin Zengi tarafından Musul'da kurulmuştur. Oğuzların Avşar boyuna mensup Alturgan Bey'in oğlu Türk emiri Aksungur, Kasımu'd-devle unvanı ile Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşah tarafından 1087 yılında Halep valiliğine atanmıştır. Daha sonra iş başına getirilen İmadeddin, başkenti Musul olan, 1127'den 1233 yılına kadar süren ve tarihte Musul Atabeyliği diye anılan iktidarını kurdu. 1233'den 1264 yılına kadar da Zengilerin yetiştirdiği Lü'lu' hanedanı tarafından devam ettirilen Musul Atabeyliği, önceleri Büyük Selçuklulara, sonra görünüşe göre Irak Selçuklularına bağlanmış, daha sonra da bağımsız bir devlet olarak siyasi hayatını sürdürmüştür. Atabeyliğin kurucusu İmadeddin bir taraftan Artuklularla mücadele ederken, diğer taraftan Haçlılara karşı büyük bir kararlılıkla karşı koymaktaydı. Bedrettin Lü'lu'ün oğulları, İlhanlılar tarafından 1262 yılında ortadan kaldırılan Musul Atabeyliği'ni 29 yıl daha devam ettirmişlerdir. Türk-İslam uygarlığının gelişmesinde büyük rol oynayan Zengiler zamanında Musul, yoğun bir kültür ve sanat merkezi haline gelmişve tarihin en parlak sahifelerini, bu dönemde yaşamıştır. Bkz. Suphi Saatçi, *Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri*, İstanbul, 2003, s. 48-54.

⁹⁵ 1144-1232 yılları arasında merkezi Erbil olmak üzere Şehrizar, Hakkâri, Tikrît, Sincar, Harran, Urfa civarında hüküm süren bir Türk beyliğidir. Hânedan adını kurucusu Zeynüddin Ali Küçük'ün babası Begtegin'den almıştır. Beyliğin diğer biradı ise Erbil Atabeyliği'dir. Beyliğin emirlerini şöyle sıralamak mümkündür.Zeynüddin Ali Küçük, Mücâhidüddin Kaymaz ez-Zeynî, Muzafferüddin Gökbörü, Zeynüddin Yusuf, Muzafferüddin Gökbörü. Begteginliler döneminde Erbil önemli bir ilim, kültür ve medeniyet merkezi haline gelmiştir. Anılan şehir, özellikle Türk-İslam dünyasının seçkin kişiliklerinden biri olan Gökbörü zamanında tarihinin en bayındır ve en parlak dönemini yaşamıştır. Burada kurulan Rabaz, Kale ve Gökbörü (Muzafferiyeye) medreselerinde çok sayıda alim, edip, şair ve devlet adamı yetişmiştir. Bu hükümdar döneminde Erbil'de bir cami, bir medrese, iki ribât, ayrıca büyük bir misafirhane, bir hastahane, bir dul kadınlar evi, bir yetimler evi, körler ve sakatlar için dört dârülaceze inşa edilmiştir. Gökbörü hayırsever bir insan olarak kimsesiz bebeklere sütanneleri tutar, fakirlere her gün yiyecek dağıtırdı. Her yıl hac seferleri tertipler, onlara muhafızlar verir, Haremeyn'deki muhtaçlara para gönderirdi. Mekke'de birçok hayrat tesis etmiş, Arafat dağına su getirtmiştir. O aynı zamanda Hz. Peygamber'in doğumunu muhteşem merasimler ve mevlid törenleriyle kutlayan ilk hükümdardır. Bkz. Alptekin Coşkun, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, Begteginliler Maddesi, İstanbul, 1992, c. V, s. 342-244; Suphi Saatçi, s. 54-61

⁹⁶ Yeşim Doğan, s. 23-24.

Türklerin hakimiyeti Irak'ta kök saldıktan sonra Kerkük ve ona bağlı bölgelerde, Oğuz kökenli Beylikler kurulmaya başlandı. Bu arada şehir uzun süre Türkmen Kıpçak (Kıpçak) Beyliği⁹⁷ tarafından idare edildi⁹⁸. XII. Yüzyılda Kerkük, başkenti Erbil olan Begtegin hanedanının toprakları içinde bulunuyordu. Ancak 1232'de Türkmen Beyi Kök Böri⁹⁹'nin vefatı üzerine anılan hanedanlığın toprakları yeniden Abbasîlerin eline geçti, ardından da buralar Moğol istilasına uğradı¹⁰⁰. Moğollar'ın Kerkük'ü ele geçirmesi sonucunda, Ketboğa komutasındaki Nayman¹⁰¹ kabilelerinin bir kısmı buraya yerleştirildi. Şehirdeki Müslüman nüfusu korumak amacıyla özellikle Kale'ye yerleştirilen Naymanlar, kısa sürede burada yaşayan yerli Hıristiyanlarla dostluk kurup kaynaştılar. Burada meydana gelen Türkçe konuşan Hıristiyan Türk topluluğu günümüze kadar varlıklarını korumuşlardır. Ancak Krallık döneminde yavaş yavaş Kerkük Kalesi'nden ayrılarak şehre inmişler ve özellikle Şaturlu mahallesi yakınına yerleşmişler, bir kısmı da Irak'ın çeşitli şehirlerine dağılmışlardır¹⁰².

⁹⁷ Başlangıçta Selçuklular'a bağlı iken bağımsız bir hüviyet kazanan Irak'taki Kıpçakoğulları hakimiyeti bazan bağımsız, bazan da Musul Atabeyliği'ne veya Eyyubiler'e bağlı bir şekilde sürdürmüştür. Şehrizor (Kerkük) merkezli Türkmen Kıpçak Beyliği'nin en tanınmış beyi Arslantaş oğlu Emir Kıpçak'tı Türkmenlerin üzerinde büyük nüfuz sahibi olan Emir Kıpçak, çok sevilen ve sayılan bir Türkmen beyi idi. Kıpçak'ın Mesud ve Yakup adında iki oğlu bulunmaktaydı. Mesud'un Malatya hakimi olan oğlu Ziyaeddin, 1173 yılında Suriye hükümdarı Nuretin Zengi'ye bağlanmıştı. Selahattin Eyyubi'nin 1189 yılında Şehrizor bölgesine tayin ettiği büyük emirlerden Fârisuddin Küş-Toğdı (Güç-Doğdu) da, Kıpçak'ın torunu, yani Yakup'un oğku İzzeddin Hasan'ın kız kardeşi ile evlenmişti. Özellikle bu akrabalıktan dolayı Sultan, Küş-Toğdı'yı Şehrizor valiliğine atamıştı. Türkmen Kıpçakoğulları Beyliği, XIII. yüzyıla kadar varlıklarını sürdürmüştür. Bkz. Mualla Uydu Yücel, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kıpçaklar Maddesi, Ankara, 2002, c. XXXV, s. 421; S. Saatçi, s. 61-63.

⁹⁸ S. Saatçi, s. 61-63. Ayrıca bkz. Celaleddin Yücel, *Dış Türkler*, İstanbul, 1977, s. 97.

⁹⁹ Bu Türkmen beyinin hayatı ve siyasi ve kültürel uygulamaları hakkında daha önce geniş bilgi verildi.

¹⁰⁰ Bkz. Yeşim Doğan, s. 24.

¹⁰¹ Batı Moğolistan'da Türk-Moğol karışımı sekiz kabileden oluşan yarı göçebe bir kabile topluluğudur. XII. yüzyılda Moğolistan'da yaşayan Türk-Moğol halklarının en uygarlarından biri olan Naymanlar, Uygur Abecesini Moğol konuşma diline uydurarak ilk kez Moğolca yazıyı gerçekleştirdiler. XIII. yüzyıl başlarında kendileri gibi Hıristiyanlığın Nesturi mezhebini benimsemiş olan Keraitler'le birlikte ve başbuğları Tayang Han'ın önderliğinde Cengiz'in en güçlü rakipleri durumuna geldiler. Daha sonra Cengiz'in tüm düşmanları (Camuha ile Moğollar, Merkitler ve tatarlar) da Batı Moğolistan'ı ellerinde tutan Naymanların çevresinde toplandılar (1203). Nayman başbuğunun oğlu Küçlük (Güçlük) Han'ın, Cengiz'in, üzerine gönderdiği güçlü kumandanlarından Cebe Noyan 'ın karşısında yenilip yakalanarak öldürülmesi üzerine (1218) Nayman birliği dağıldı. Bunların bir bölümü küçük topluluklar halinde İran yaylalarına geçerken, geriye kalanlar da Cengiz Han'a katılıp eridiler. Bkz. Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Naymanlar Maddesi, c. XVI, s. 8564.

¹⁰² Yeşim Doğan, s. 25.

Kerkük, Moğol istilasından sonra sırasıyla İlhanlılar¹⁰³ (1258-1344), Celâyirîliler¹⁰⁴ (1339-1410), Kara Koyunlular¹⁰⁵ (1411-1468), Ak Koyunlular

¹⁰³ Kurucusu Cengiz Han'ın torunu Hülâgû'dur. Moğol Büyük Hanı Mengü (Möngke) 1253 yılında kurultaykararı ile kardeşi Hülâgû'yu İran, Irak, Suriya, Mısır, Kafkasya ve Anadolu'yu ele geçirip buraları kendisine tâbi bir "İlhan" (il+han "bölge hükümdarı") olarak idare etmek üzere görevlendirdi. Bu suretle başşahri Tebriz olmak üzere İran'da bağımsız hale gelen devlet, Hülâgû'nun taşıdığı ilhan unvanına nisbeten ilhanlılar adıyla anılmıştır. Hülâgû, 10 Şubat 1258 tarihinde Abbâsî devletini yıkarak ele geçirdiği Bağdat'ı hükümet merkezi olarak kullanmayı düşündüğü için fazla hırpalamadı. Ancak Irak'ın bütünü, özellikle Şîî kılavuzlarının öncülüğü ve yardımı ile korkunç bir tahrübata uğradı. terk edilen tarım arazileri ve su kanalları, kısa sürede kumlarla kaplanarak kurudu. Bu durum iki yüz yıldan beri Selçuklu'ların ele geçirilerek geliştirdikleri ve canlandırdıkları Irak'ta meydana gelen tarım zenginliğine büyük bir darbe indirdi. Keyhatu'nun ortaya çıkardığı kağıt para sistemi, ticaret hayatının bozulmasına yol açtı. Böylece ekonomik düzen bozuldu, bu da tarım hayatının çökmesine sebep oldu. Ancak 100.000 kişilik ordusuyla birlikte Müslüman olan Gazân Han'ın büyük bayındırlık girişimleri sonucunda ülke nisbeten toparlanmaya başladı. Gazân Han'ın 1304'te ölmesi üzerine başlattığı imar hareketi büyük ölçüde akamete uğradı. Daha sonra Olcaytu'un Şîîliği beninsemesi, ülkede kanlı çarpışmalara yol açtı. Bu karışık durumu bir ölçüde düzelteren Ebu Said zamanında, Tebriz, Meraga ve Sultaniye'de hüküm süren İlhanlı Devleti'nden ayrılan ve Bağdat merkez olmak üzere bir Moğol boyu olan Celâyirîlilerin başı Hasan Büzürg'ün yönetiminde yeni bir devlet kurulmaya başladı. Bkz. Abdulkadir Yuvalı, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, İlhanlılar Maddesi, İstanbul 2000, c. XXII, s. 102-103; Suphi Saatçi, s. 70-72.

¹⁰⁴ Hânedana adını veren Clâyir büyük bir Moğol kabilesi olup, Moğolistan'ın doğusunda Onon ırmağı kıyılarında ve Moğolistan'ın merkezi Karakorum civarında göçebe olarak yaşıyordu. Daha sonra bu kabile mensupları Cengiz Han'ın seferlerine yardımcı kuvvet olarak katılıp onun cephelerde galip gelmesine katkıda bulundular. Çağatay ve Timur'un kumandanlarıyla İlhanlıların devlet idaresinde önemli mevkiilerde bulunan Celâyirîlilerin sayısı bir hayli kabarıktı. İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın ölümüyle başlayan taht kavgaları sırasında bağımsız bir devlet kurmak için fırsat bekleyen Emîr Hüseyin'in oğlu Hasan, karışıklıklardan faydalanarak büyük dedesi İlkân'a nisbetle İlkânlılar, kabilesine nisbetle de Celâyirîliler adıyla anılan bir devlet kurdu (1340). Hasan-Büzürg olarak anılan Hasan'dan sonra kurulan devleti sırasıyla şu hükümdarlar idare etti: I. Üveys (757/1356), I. Hüseyin (776/1374), Ahmed (784/1382), Şah Veled (813/1410), Şah Mahmud (814/141 Birinci defa), II. Üveys (818/1415), Muhammed (824/1421), Şah Mahmud (825/1422 ikinci defa), II. Hüseyin (827-835/1424-1431). II. Hüseyin'in Karakoyunlu Şah Muhammed b. Kara Yusuf tarafından Hile Kalesi'nde öldürülmesi sonucunda Celâyirîliler devleti ortadan kalkmış oldu. Bkz. Muzaffer Ürekli, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Celâyirîliler Maddesi, İstanbul, 1993, c. VII, s. 264-265.

¹⁰⁵ İran ve Irak'ta iki yüzyıla yakın hüküm süren Moğol hakimiyetine fiilen son vererek buralarda Türkmen nüfuzunu tesis etmek suretiyle özellikle Azerbaycan'ın Türkleşme'sinde önemli rol oynayan Karakoyunluların hangi Oğuz boyuna mensup olduğu bilinmemektedir. Ancak bu Türkmen Beyliği'nin XIV. Yüzyılın birinci yarısında Moğollara tabi olarak kışın Musul bölgesinde kışladığı, yazları da Van gölü kıyısındaki Erciş yöresinde geçirdiği bilinmektedir. Karakoyunlular'ın ilk beyi sayılan Bayram hoca (öl. 782/1380) Musul'u alarak buranın idaresini kardeşi Birdi Hoca'ya verdi. Kendisi de beyliğin başına geçti. Böylece Moğolların Diyarbekir valileri gibi kışları Musul yöresinde, yazları da Muş-Ahlat bölgesinde,

(1468-1508) ve Safevîler¹⁰⁶'in (1508-1534) elinde kaldı¹⁰⁷. İlhanlılar şehri bir vali ile idare ediyorlardı. 1340 yılında Bağdat'ta kurulan Celâyir hanedanının iktidarı esnasında biri 1393, diğeri de 1401 yılında olmak üzere şehir iki defa Timur Bey'in saldırılarına maruz kaldı ve burası baştan başa yağmalanarak halkının büyük bir kısmı öldürüldü. Aynı hükümdar bu tarihlerde tarihî özelliği bulunan Dakukâ (Dakuk, Tauk) kasabasını bir daha onarılamayacak boyutta yıktı. Bu olay sonucunda Kerkük, bölgenin merkezi olma fırsatını yakaladı¹⁰⁸.

1410'da Ahmed Celâyir, Kerkük'ü, Kara Yusuf'un oğlu Şah Muhammed'e bırakmak zorunda kaldı. Ancak buyruklarını dinlemediğini gören Kara Yusuf, Şah Muhammed'in üzerine diğeri oğlu İskender Mirza'yı atadı. İskender Mirza, tahtını korumaya çalışırken ve Ak koyunlulara karşı mücadele ederken Kerkük ve Erbil çevresindeki Türkmenlerden büyük destek görmüştür. Kerkük, 1966 yılında Cihanşah'ın elindeyken, Ak koyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a bırakıldı. Şah İsmail'in 1501'de dedesi Uzun Hasan Bey'in tahtına oturması sonucunda Kerkük ve çevresindeki Şîî Türkmenlerin Tebriz¹⁰⁹'deki yeni iktidarı tanımlarına yol açtı¹¹⁰.

bazan da Erzurum taraflarında geçirmeye başladı. Kalenin muhkem oluşuna güvenerek boyun eğmeyen Mardin Artuklu Hükümdarı el-Meliku'l-Mansur Ahmed'i yenilgiye uğrattı. Bayram Hoca'nın vefatından sonra Karakoyunlu devletinin başına sırasıyla şu hükümdarlar geçti: Kara Mehmet b. Türemiş (1380-1389), Kara Yusuf (1389-1420), İskender Bey (1420-1438), Cihan Şah (1438-1467), Hasan Ali (1467-1469). Bkz. Faruk Sümer, Karakoyunlular, Ankara, 1967; Faruk Sümer, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Karakoyunlular Maddesi, İstanbul, 2001, c. XXIV, s. 434-457.

¹⁰⁶ 1501-1732 yıllarında İran'da kurulan bir Türk hanedanlığıdır. İran'da ulusal bir devlet kuran ve Şiîliği devletin resmi inancı haline getiren bu hanedanın dili Türkçe olmakla birlikte, bölgedeki hangi etnik gruptan oldukları kesinlik kazanmamıştır. Adını, başlangıçta Sünnî bir tarikatten sonradan şii bir yapıya dönüşen ve Erdebil'de Safiyettin-i Erdebili'nin (öl. 1334) kurduğu safiye adlı tarikattan almıştır. Timur istilasından sonra Safevîler özellikle Doğu Anadolu Türkmenleri arasında güçlü bir propaganda etkinliği ile çok sayıda yandaş topladı. Safevîler en parlak dönemlerini Şah Abbas zamanında yaşadılar. Şah Abbas, yeterince güçlendiğini anlayınca Osmanlılar'ın elindeki eski İran topraklarını geri aldığı gibi, Basra Körfezi'nde Portekizliler'in elinde bulunan adaları da ele geçirdi. (1642-1666). Safevî devletini sırasıyla şu hükümdarlar yönetmiştir: Hoca Ali (öl. 1429), Cüneyt (1447-1460), Haydar, Ali, İsmail b. Haydar, (Şah İsmail I), Şah Tahmasıp, İsmail Mirza I (Şah İsmail II), Muhammet Hudabende, Şah Abbas (Mirza), Şah Abbas I, Safi, Abbas II, Safi II (Süleyman I), Hüseyin I, Tahmasıp I, Abbas III, Nadir Şah. Bkz. Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Safevîler Maddesi, İstanbul (Trz.), c. XIX, s. 10048.

¹⁰⁷ Ahmet Gündüz, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kerkük Maddesi, c. XXV, s. 291.

¹⁰⁸ Yeşim Doğan, s. 25.

¹⁰⁹ Azerbaycan'ın en meşhur şehridir. Bayındır ve güzel bir yerleşim merkezi olup, kireç ve alçıdan yapılmış muhkem surları vardır. Ortasında birkaç nehir akmaktadır; etrafı bostanlarla çevrilidir. Burada meyveler çok ucuzdur, ayrıca şehir, "el-Mevsûl" olarak adlandırılan mişmişi ile şöhret kazanmıştır. Şehirde el-Abâi, Saklaton, Hatâi ve Atlas

C. Kerkük'ün Osmanlı Devleti'ndeki Siyasî Durumu

Yavuz Sultan Selim'in, İran'a karşı Çaldıran Savaşını¹¹¹ kazandıktan sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun fethi için Görevlendirdiği Bıyıklı Mehmet Paşa, Mayıs 1516 yılında Mardin Koçhisar (Kızıltepe) yakınlarında Safevîleri kesin bir yenilgiye uğratarak, Kerkük de dahil Mardin, Musul, Hasankeyf (Hısnıkeyfâ) ve Rakka gibi yerleri alarak bölgede Osmanlı hakimiyetini sağladı. Fakat bölge üzerindeki Osmanlı-İran mücadelesi sırasında sık sık el değiştiren şehir, Kanunî Sultan Süleyman'ın 1534 tarihinde düzenlediği Irakayn Seferi¹¹²,nin ardından tam olarak Osmanlı

kumaşları imal edilir ve bu ünlü dokumalar Doğu'ya ve Batı'ya ihraç edilir. 618 yılında şehir halkı ile yapılan bir antlaşma sonucunda Moğolların yıkımından kurtulmuştur. Ortaçağda burada çok büyük alimler yetişmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: Ebu Zekeriya Yahya b. Ali el-Hatîb et-Tibrizî, Ebu Mensur Mevhûb b. Ahmed b. el-Hıdır el-Cevalikî, Ebu Salih Şu'ayb b. Salih b. Şu'ayb et-Tibrizî. Bkz. Yakut el-Hamevî, c.II, s. 15.

¹¹⁰ Yeşim Doğan, s. 26-27.

¹¹¹ Osmanlı devleti ile İran'da hüküm süren Safevîler arasında vuku bulan bir meydan savaşıdır (23 Ağustos 1514). Çaldıran ovasında Şah İsmail'in kuvvetleri ile karşılaşan Selim I, dinlenmeksizin savaş buyruğu verdi. Sağ kanatta Anadolu beylerbeyi Hadım Sinan Paşa ile Zeynel Paşa komutasında Anadolu ve Karaman kuvvetleri; sol kanatta Rumeli beylerbeği Hasan Paşa komutasında Rumeli kuvvetleri; merkezde padişah, sadrazam Hersekzade Ahmet Paşa, vezir Mustafa Paşa, Vezir Dukakinzade Ahmet Paşa, Ferhat Paşa, Karaca Paşa ile 12.000 tüfekçi yeniçeri, sipahi, silahdar, ulufeci ve gureba bölükleri yer alıyordu. Zincirlerle birbirine bağlanmış 500 topun önünde sağ kolda 10.000 sol kolda 8.000 Anadolu ve Rumeli azabı sıralanmıştı. Çoğunluğunu Dulkadirli Türkmenler'in oluşturduğu öncüler Şehsuvaroğlu Ali Bey'in, Artçılar da Sadi Paşa'nın komutası altındaydı. Şah İsmail, Ustaclu, Avşar, Varsak, Dulkadirli Kaçar ve Karamanlı Türkmenleri'nden oluşan ordusunun sol kanadını Mehmet Han Ustaclu'nun buyruğuna verirken, kendisi de 40.000 seçkin atıyla sağ kanadın başına geçti. Yeniçerileri arkadan vurmak amacıyla saldıran Şah İsmail, başlangıçta başarılı oldu; Rumeli beylerbeyi Hasan Paşa ve birçok sancak beyi şehit oldu. Osmanlı ordusunun sağ kanadına saldıran Mehmet Han Ustaclu'nun kuvvetleriye, Hadım Sinan Paşa'nın ustalıkla manevraları sonucunda etkili topçu ateşi altında kalarak ağır kayıplara uğradı. Bu arada , Mehmet Han Ustaclu da ölünce, savaşın yazgısı Osmanlı ordusu lehine değişti. Şah İsmail yönetimindeki İran kuvvetleri de bozularak çekilmeye başladı. Yaralanan Şah İsmail güçlükle Tebriz'e kaçtı, kendisini orada da güvende görmediğinden Dergüzin'e çekildi. Tebriz, Osmanlı kuvvetlerinin eline geçti (6 Eylül 1514). Bkz. Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Çaldıran Savaşı Maddesi, c. V, s. 2547-2548

¹¹² Osmanlı padişahı Kanunî Sultan Süleyman tarafından 14 Haziran 1534 tarihinde Üsküdar'dan hareket edilerek başlatılan ve 8 Ocak 1536 yılında Ahlat, Bitlis, Diyarbakir, Halep, Antakya, Gülek Boğazı ve Konya güzergâhı takip edilerek İstanbul'a dönmek suretiyle tamamlanan doğuya yönelik en büyük ve en uzun süreli Askeri harekattır. Sefer esnasında Kuzeybatı İran kesimiyle (Irak'ı Acem) Bağdat ve yöresine (Irak-ı Arap) girilmesi sebebiyle kaynaklarda Irakeyn (iki Irak) Seferi olarak adlandırılmaktadır. Bu sefer, Çaldıran Savaşı'nın (1514) ardından geçen on dokuz-yirmi yıllık bir aradan sonra Osmanlı-Safevî mücadelesini yeniden başlatmıştır. Osmanlıların sadece doğu sınırlarının koruma altına alınması için değil, aynı zamanda devralmı oldukları Sünnî dünyasının temsilcisi olma misyonlarını dini zeminde

idaresine girdi ve doğudan gelecek saldırılara karşı önemli bir savunma merkezi oldu. Bu sefer sırasında Kanunî 21 Nisan 1535’de Kerkük’e gelmiş ve yirmi dört gün burada kalmıştı. Kerkük bundan sonra Musul ile Bağdat arasında ticaret yolunun önemli bir uğrağı haline geldi¹¹³.

XVI. Yüzyılın başında Kerkük’e uğrayan seyyahlar, burasını büyük bir hayranlıkla anlatırlar. Telafer¹¹⁴’den Musul’a, Deli Abbas’a ve Musul-

sarsmaya ve kendileriyle üstünlük yarışına girişmeye kararlı Safeviler’i tamamen bertaraf etmek düşüncesiyle bu büyük askerî harekate giriştikleri anlaşılmaktadır. Bu sefer enasında Osmanlı öncü kuvvetleri kumandanı Vezirîa’zam İbrahim Paşa ile Safevi kuvvetleri arasında meydana gelen küçük çaplı bir savaş dışında iki taraf arasında kayde değer bir olay meydana gelmemiştir. Osmanlı tarihinin bu en uzun ve büyük askeri hareketinin sonuçları bakımından tek yararı, Bağdat ve civarında Osmanlı hakimiyetinin başlaması ve doğu sınırında Erzurum, Kemah, Bayburt, ve yöresini içine alan yeni bir beylerbeyliğinin kurulup sınır boylarının güçlendirilmesidir. Bu hareket sonucu İran topraklarındaki hakimiyetin geçici olacağı, Safevilerin ortadan kaldırılamayacağı anlaşılmış ve bundan sonraki Osmanlı seferlerinin asıl hedefinin onları belirli bir sınır bölgesinin dışında tutmak olmuştur. Bkz. Feridun Emecen, T. D. V. *İslam Ansiklopedisi*, İrakeyn Seferi Maddesi, İstanbul,1999, s. 16-117.

¹¹³ Ahmet Gündüz, T. D. V. *İslam Ansiklopedisi*, Kerkük Maddesi, c. XXV, s. 291.

¹¹⁴ Musul’un, hatta Irak vilayetlerinin en büyük ilçesidir. Musul’un 70 Km. kuzeybatısında yer alan bu Türkmen şehrinin Tarih öncesi çağlardan Orta Taş Devri’ne dayanan kuruluşu nedeniyle çok eskilere dayanmaktadır. Anlatılanlara göre, Türkmenlerin, kalesiyle ünlü bu yer ve civarına yerleşmeleri VIII. yüzyılda gerçekleşmiştir. Osmanlı Döneminde Sincar İlçe Merkezi’ne bağlı bir bucak iken, 1917’nin sonunda ilçe yapılmıştır. Irak’ı 1918 yılında işgal eden İngilizlere karşı 1920 Yılı Ayaklanması’nın ilk kıvılcımı olan ve halk arasında “Kaç Kaç” adı ile tanınan ayaklanmanın merkezi olarak tarihe geçmiştir. Şehir, XI. yüzyıldan beri Türkmen kimliği ile tanınmaktadır. Burası sırasıyla Selçuklular, Atabeyler, İlhanlılar ve Celayirliler tarafından idare edilmiştir. Bugünkü şehir nüfusu tamamen Türkmenlerden oluşmakta olup, halkının büyük bir kısmı Çağatay lehçesine benzeyen bir Türkçe’yle konuşmaktadır. es-Seyyid Abdurrezzak el-Hasenî, Telafer sakinlerinin köken olarak Moğollara dayandıklarını ve hatta H. 798/M. 1395 yılında Musul’a gelen Timur Bey’in askerlerinin soyundan geldiklerini veya H. 1047/M. 1639 yılında Irak’a gelen Osmanlı padişahı IV. Murad’ın ordusundan kaldıklarını ileri sürmektedir. Bu yazar bugünkü Telaferlileri ise şöyle tanıtır: “Onları güçlü pazuları, haşin mizaçları ile tanırısın, Türkmence konuşurlar, fakat Arap kıyafetlerini giyerler, Musul’u ve halkının huylarını bildikleri halde, bir yabancıyla onlarla yaşamaları veya kaynaşmaları mümkün değildir. Biz bundan da ötesini söyleyelim; sen bu kasabada bir tane yabancıya rastlayamazsın.”. Telafer dokuz mahalleden meydana gelir; bunlardan üçü şehrin yukarı kısımlarında yer alır; adları şöyledir: Saray mahallesi, Kale mahallesi, Hasan Köy mahallesi. Diğer altı mahalle ise şehrin aşağı kısımlarındadır; adları da şöyledir: Sincar mahallesi, Su mahallesi, Gergeri mahallesi, Çelebi mahallesi, Kurd ali Mahallesi, Çolak mahallesi. Ancak şehrin aşağı kısmında Kanber dere adında yeni bir mahalle daha inşa edildi. Telafer ile Sincar arasında bol miktarda su fişkıran birçok pınar bulunmakta ve bu pınarların üzerinde değirmenler çalıştırılmaktadır. Bu pınarlardan bazılarının adları şöyledir: eş-Şebabit, el-Hisan, Sino, el-Gazâl, es-Sağire, el-Abre el-Kebire, Solağ. Telafer’in 34 köyü vardır, kazanın nüfusu 1947 nüfus sayımına göre 44300’dür. Buranın el-İyâziyye ve Zimâr adında iki nahiyesi bulunmaktadır. Telafer bölgesi ve civarında yerleşmiş olan Türkmen oymaklarından bazıları şunlardır: İlhanlı, Acemli, İlhan

Kerkük-Bağdat yolu boyunca Büyük Zap¹¹⁵ vadisine kadar olan bölgede, Türkmenlerin yaşadıklarını, Kürtlerin, Türkmenlerin doğusunda yerleştiklerini, ancak bu sonuncuların buraya ne zaman geldiklerinin bilinmediğini yazmaktadırlar. Irak maarif nâzırı T. Vehbi ise, Türkmenlerin oldukça düzgün bir Türkçe kullandıklarını ve bu dilin yani Türkmence'nin bölgede çok yaygın bir dil olduğunu anlatır. Seyyahlar ayrıca Kerkük şehrinin, kalesi ile önemli bir savunma yeri olduğunu, şehrin iskan alanının, Hasa Çayı'nın doğusunda bulunduğunu, fakat bu tarihlerde birçok mahallenin yıkık bir durumda olduğunu da yazmaktadırlar¹¹⁶.

26 Ekim 1733 yılında Kerkük Nadir Şah tarafından işgal edildi, ancak ardından yeniden Osmanlı idaresi altına alındı. Nâdir Şah, 1743'te 10.000 civarında ordusuyla Kerkük Kalesi önüne gelip burayı top ateşine tuttuktan sonra ele geçirdiyse de kale, 1746 tarihli Osmanlı-İran Antlaşması ile Osmanlı Devleti'ne devredildi¹¹⁷.

1835'de Kerkük eyaletinin sınırları daraltılarak, Tavuk, Çemçemal (Çimçimal) ve Kifri kazalarını içine alan bir mutasarrıflık haline getirilmiştir. 1857'de Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa, Bağdad valiliğine tayin edildiği zaman Kerkük, bir kere daha Bağdad'da bağlanmıştır. Ondan sonra da Musul eyaletine bağlanan Kerkük, en sonunda ayrı bir liva haline getirilmiş ve Osmanlı hakimiyetinin sonuna kadar Revanduz¹¹⁸, Erbil, Ranya¹¹⁹, Kifri kazalarından ibaret bir mutasarrıflık olarak idare edilmiştir¹²⁰.

Beyli, Allah Verdili, Ali Develi, Ayvazlı, Babalar (Mavili), el-Beyan, Begler, Bezeli, Nadirli, Çelebi, Çeyyişli, Çolaklı, Ferhatlılar, Seyitler, Saraykılar, Zelha, Habaylı, Gergeri, Harbo, Naccarlar, Muratlılar, Efendiler, Demirciler, Himmetliler, Birnadarlılar, Hanlılar, Kasaplar, Mavili Alay Beyli, Karakoyunlu, Şehvani, Deveci, Kabaklı, Hoşhaberli, Acanlı, Miğrzalı, Cferli, Kocalı, Bakkallı, Burkollı, Hebişli, Fırıncı, Bubalı, Kileli, Cerahli, Elloli, Farılsı, Nasırlı, Muhammed Ağalı, Kurt evi, Hafız evi, Sincarlı, Selbiler, Tahanlı, Kurutli, Halef evi, Deccallı, Hayuli, Gassanlı, Mullalı, Hamoli, Keneli, Ceduli, Leblebili, İlikli, Mansurlu, Varkalı, Nasırlı, Baba, Abbas, Kene el-Murac, Al-Halaf, Kaplan, Al Azzo. Bkz. es-Seyyid Abdurrezzâk el-Hasenî, s. 262; Habib Hürmüzlü-Ekrem Pamukçu, *Irak'ta Türkmen Boy ve Oymakları*, Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı Global Strateji Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2005, s. 45-49.

¹¹⁵ Irak Topraklarında Musul'un aşağı kısımlarında Dicle'ye dökülen aynı zamanda Yukarı Zap olarak da adlandırılan iki nehirden biridir. Uzunluğu 392 kilometredir. Bkz. Cemal Baban, s. 133.

¹¹⁶ Yeşim Doğan, s. 29-30.

¹¹⁷ Ahmet Gündüz, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kerkük Maddesi, c. XXV, s. 291.

¹¹⁸ Erbil'e bağlı, şehirden 113 kilometre uzaklıkta yer alan bir kazadır. On kilometre uzağında Bihal şelalesi bulunan Revanduz'un Daretü Harir, Balek, Biredost ve Mergesur adında dört nahiyesi vardır. Nüfusu 1947 nüfus sayımına göre 45026 olan Revanduz'un önemli mahalleleri Zizi ve Kavluk'ur. Burası Osmanlılar döneminde özellikle de Kır Paşa olarak lakaplandırılan Muhammed Paşa zamanında büyük bir gelişme gösterdi. Anlatılanlara

Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru 1918 Nisanında Tuzhurmatu'da bozguna uğrayan Osmanlı birlikleri Kerkük'e çekildi. 7 Mayıs'ta İngilizler, Kerkük'ü işgal ettiler, ancak 27 Mayıs'ta şehir Osmanlı kuvvetleri tarafından geri alındı. 28 Ekim 1918'de başlayan İngiliz saldırıları üzerine Osmanlı birlikleri burayı boşaltıp Altınköprü¹²¹'ye çekildiler ve böylece Kerkük'te İngiliz idaresi kurulmuş oldu. 10 Ekim 1922'de İngiliz-İrak antlaşması ile Irak, İngiltere himayesi altına alındı. Kerkük, Misak-ı Milli¹²² sınırlarına dahil olmasına rağmen, 5 Haziran 1926'da Ankara'da İngiltere, Irak,

göre burada çok şahane topraklar imal ediliyordu; hatta bu toplardan bir tanesi bugün Bağdat müzesinde sergilenmektedir. Bkz. es-Seyyid Abdurrezzâk el-Hasenî, s. 242-243; Cemal Baban, s. 130-132.

¹¹⁹ Irak'ın Süleymaniye şehrine bağlı tarihi İslam öncesine kadar uzanan bir kaza olup, nüfusu 4090'dir. Adının Asurlular döneminden geldiği ileri sürülen Ranya'nın en önemli mahalleleri şunlardır: Kule, Kale, Saray, Gülican. Bkz. *Aynı eser*, s. 129-130.

¹²⁰ Yeşim Doğan, s. 32.

¹²¹ Kerkük'e bağlı şehirden 46 kilometre uzaklıkta yer alan ve nüfusu 4581 olan bir nahiyedir. Bugün ise çarşıları, geniş caddeleri, camileri ve hamamları bulunan gelişmiş bir şehir görünümündedir. Güzel havası, tatlı suyu ve verimli topraklarıyla da meşhur olan Altınköprü'nün 33 köyü bulunmaktadır. Adı ile ilgili birçok görüş ortaya atılmaktadır. Bkz. es-Seyyid Abdurrezzâk el-Hasenî, s. 223-224; Cemal Baban, s. 24-29.

¹²² Ahd-i Milli ve Peyman-i Milli olarak da ifade edilir. Hazırlanmasına Erzurum ve Sivas kongrelerinde başlanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, 12 Ocak 1920'de çalışmalarına başlayan Meclis-i Meb'usan'ın seçilen bazı üyelerine bir grup oluşturmalarını ve kongrelerde alınan kararlar doğrultusunda milli istekleri karşılayacak bir program hazırlamalarını tavsiye etti. Başta Rauf Bey (Orbay) olmak üzere Kuva-yi Milliye taraftarı mebuslar İstanbul'a geldiklerinde meclis ikinci başkanı Hüseyin Kazım Kadri Bey'in öncülüğünde düzenlenen bir metinle karşılaştılar. Bu sebeple Ahd-i Milli adıyla bir komisyon kurularak değişik metinlerin birleştirilmesine karar verildi. Komisyon çalışmalarını sürdürürken Mustafa Kemal paşa sekiz maddeden oluşan bir metni Rauf bey'e gönderdi. Komisyon ana ilkeleri itibarıyla Erzurum ve Sivas kongreleri kararlarını yansıtan ve mecliste oluşturulan Felâh-ı Vatan grubunun programı olarak düşünülen bu metni bütün meclis üyelerinin kabul edebileceği şekilde yeniden düzenledi. Mustafa Kemal'in metninde, Sivas Kongresi kararlarının birinci maddesindeki gibi, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanması esnasında Türk ordularını bulunduğu hattın içinde kalan, Müslüman çoğunluğun yaşadığı toprakların fiilen veya hükmen hiçbir sebeple ayrılma ve bölünme kabul etmez bir bütün olduğu (md. 1), Arap çoğunluğun yaşadığı toprakların geleceğinin tayini hakkının Arap halkına ait bulunduğu (md. 3) açıklanıyordu. Ahd-i Milli Beyannamesi adı verilen metin, 28 Oca'ta Meclis-i Meb'usan'da yapılan özel bir toplantıda 121 mebus tarafından imzalandı. Mustafa Kemal Paşa, Rauf bey'e gönderdiği bir yazıda "Mütareke hattının içinde ve dışında" ifadesiyle sınır konusundaki prensiplerden bir hayli uzaklaştığını hatırlattı. "Sınır konusunda esas milliyettir" diyen Rauf bey, mütareke sınırının bu milliyetler sınırını genel olarak göstermek maksadıyla zikredildiğini, bu şekilde Türk olan Süleymaniye ve Kerkük şehirlerinin de dahil edildiğini bildirdi. Bkz. Cevdet Küçük, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2005, c. XXX, s. 173-174.

Türkiye arasında imzalanan “sınır ve iyi komşuluk ilişkileri” antlaşmasıyla İngiliz mandasındaki Irak Devleti’ne bırakıldı¹²³.

D. Kerkük’ün Osmanlı Sonrasındaki Siyasî Durumu

Osmanlı devletinin Almanya’nın müttefiki olarak Birinci Cihan Harbi’ne katılması sonucunda İngilizler Irak’ı işgal ettiler. Bu esnada Irak’ın diğer şehirleri ile birlikte, biraz önce de belirtildiği gibi Kerkük şehri de İngiliz hegemonyası altına girdi. Şehir, zengin petrol yataklarına sahip olması hasebiyle, İngiliz ve müttefikleri için ekonomik bir kaynak oluşturuyordu. Bu nedenle Kerkük ve nüfusunun büyük bir kısmını oluşturan Türkmenler Osmanlı dönemine nazaran sıkıntılı günler yaşamaya başladılar. Bu döneme, yani İngiliz ihtilali dönemine, dair Kerkük’ün payına düşen bilgiler diğer Irak şehirleri hakkındaki bilgilerden az olması yanında, şehirde özellikle nüfusun çoğunluğunu oluşturan Türkmenlere karşı meydana gelen üç büyük siyasî olayla ilgili önemli bilgilere rastlamaktayız; bu olaylar şunlardır: 1924 Kerkük Katliamı, 12 Temmuz 1946 Gavurbağı Hadisesi, 14 Temmuz 1959 Kerkük Katliamı.

1. 1924 Kerkük Katliamı

Kerkük ve diğer Türkmen şehir ve kasabalarında kendi kimliğini koruma bilinci filizlenince, İngiliz kuvvetleri duruma hakim olmak ve halkı sindirmek için önceden bir plan ve komplo çerçevesinde, yardımcı kuvvetler olarak görev yapan Asur kökenli yerli askerlerle birlikte önce bir olay çıkardılar sonra da bir katliam yapmaya yöneldiler. Anlatılanlara göre, 1924 yılının (Ayar) ayının dördüncü günü meydana geldi; bu esnada adı geçen yardımcı kuvvetlere bağlı bir kişinin, Kerkük’ün Büyük çarşısında alış veriş yaparken Ramazan ayı olması hasebiyle oruçlu olan satıcıyı tahrik etmesi sonucunda aralarında kavga çıkmış ve olay kısa süre sonra Asurî askerler ve onların taraftarları tarafından Müslümanlara karşı bir katliama dönüşmüştür. Olay esnasında Türkmenlere ait 91, Yahudi ve Hıristiyanlara ait 11 mağaza ve dükkan tamamen yağmalanmış, 82 Türkmen’in malları ve depoları yakılmış ve 13 Türkmen’in de evi soyulmuş veya tahrip edilmiştir. Aynı zamanda bu olay esnasında 40-50 Türkmen öldürülmüştür. Anılan olayda Mağaza ve dükkanları zarar gören Kerküklülerin adları şöyledir:

Küle Rıza (Bakkal), Muhammed Hacı İsmail (Kumaş satıcısı), Neş’et (Bakkal), Ahmed Hacı Ahmed (Tütün satıcısı), Muhammed b. Hasan Kaytevan (Bakkal), Tevfik b. Ali (Tuhafiyeci), Hacı oğlu Muhammed Emin (Bakkal), Nuri b. Reşid (Çömlek satıcısı), Mahmud b. Maruf (Serraç),

¹²³ Ahmet Gündüz, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kerkük Maddesi, c. XXV, s. 291.

Namık Molla Kadir (Serraç), Horşid Reşid (Serraç), Horşid Efendi (Tütün satıcısı), Süleyman Sadullah (Çömlek satıcısı), Muhammed Usta Arif (Serraç), Muhyeddin (Serraç), Süleyman Sadık (Tuhafiyeci), Hacı Kasım (Tuz satıcısı), Kadir Ahmed (Bakkal), Hacı Eyyüb (Tuhafiyeci), Seyyid Tahir (Tütün satıcısı), Tevfik Molla Kadir Tütün satıcısı), Muhyeddin Hacı Mustafa (Tütün satıcısı), .Sufi Muhammed (Kıraathane sahibi), Abdurrahman (Tuhafiyeci), Mecid b. Ahmed (Serraç), Halid Ağa (Tuhafiyeci), Hacı Zeynel (Tuhafiyeci), Lutfullah b. Hüseyin (Serraç), Şakir (Kehyeci), Yakup (Yahudi kökenli olup Tuhafiyecilik yapmaktaydı), Horşid (Kıraathane sahibi), Cevid (Serraç), Refik Ali (Tuhafiyeci), Kadir Muhammed (Tuhafiyeci), Seyyid Fettah (Bakkal), Salih (bakkal), Halife (Şerbetçi), Salih (Yahudi kökenli olup sarraflık yapmaktaydı), Seyyid Zeynel (Bakkal), Veli Deli Balta (Bakkal), Osman Allah verdi (Bakkal), Hacı Muhammed (Bakkal), Bekir (Kahveci), İsmail Hacı Muhammed (Kumaş satıcısı), Vehab Şakir (Kumaş satıcısı), Necim Rahim (Kumaş satıcısı), Abdullah Hacı Şerif (Kumaş satıcısı), Emin Hacı Şerif (Kumaş satıcısı), Taha Abbas (Kumaş satıcısı), Mecid (Kılıcı), Allah verdi (Kılıcı), Kadir Hacı Ahmed (Bakkal), Abbas Sadullah (Bakkal), Molla (Kıraathane sahibi), Kadir Aşur (Bakkal), Ali Fethi (Bakkal), Şeyh Mustafa (Bakkal), Osman Hıdır (Bakkal), Horşid Hasan (Bakkal), Gafur Mahmud (Bakkal), Halid (Bakkal), Mustafa Koca (Tütün satıcısı), Ömer Numan (Sebze satıcısı), Salih İsmail (Tuhafiyeci), İbrahim Seyyid Cuma (Sebze satıcısı), Zeynulabidin (Sebze satıcısı), Salih Mali (Sebze satıcısı), Ahmed Efendi Hüseyin (Telgrafçı), Abdullah Hacı Ahmed (Kumaş satıcısı), Seyyid Gani (Attar), Reşid Ababelek (Ayakkabıcı), Halid (Yemenici), Seyyid Muhyeddin (Yemenici), Süleyman Numan (Tuhafiyeci), Ali Muhammed Said (Ayakkabı tamircisi), Ali Hıdır (Ayakkabı), Muhammed b. Ali (Ayakkabı tamircisi), Osman b. Mevlud (Ayakkabı tamircisi), Mustafa (Ayakkabı tamircisi), Seyyid Necim (Ayakkabıcı), Sıdık (Ayakkabıcı), Hamdi (Tütün satıcısı), Hüseyin Beg (Ayakkabı tamircisi), Abdullah Hacı Said (Tuhafiyeci), Nuri (Bakkal), Gorgis (Hıristiyan kökenli olup kuyumculuk yapmaktaydı), Kadir Beg (Tuhafiyeci), Endirye (Hıristiyan kökenli olup demircilik yapmaktaydı), Mesih (Hıristiyan kökenli olup demircilik yapmaktaydı), Hamid (Attar), Göge Osman (Bakkal), Hacı Ali (Tuhafiyeci), Muhammed (Bakkal), Çolak (Kıraathane sahibi), Hıskayl (Hıristiyan kökenli olup tuhafiyecilik yapmaktaydı), Allah verdi (Demirci), Musa (Hıristiyan kökenli olup demircilik yapmaktaydı), Büyük Musa (Hıristiyan kökenli olup demircilik yapmaktaydı), Büyük Ferec (Demirci), Büyük Yusuf (Demirci), Büyük

İskender (Hıristiyan kökenli olup demircilik yapmaktaydı), Büyük Kostantin (Hıristiyan kökenli olup demircilik yapmaktaydı)¹²⁴.

1924 Kerkük katliamında evleri yağmalanan Türkmenlerin adları ise şöyledir: Hacı Mahmud Şişçinin oğlu Şeyh Mustafa, Ağalık mahallesi sakinlerinden Abdurrahman Bey kızı Emine, Hamam mahallesi sakinlerinden Davud oğlu Abdulkadir Efendi, Ağalık mahallesinden Hıdır oğlu Horşid Efendi, Hamam mahallesinden Muhammed kızı Aişe, Ağalık mahallesinden Abdulaziz Efendinin eşi Muhammed Zengene kızı Fehime, Ağalık mahallesinden Abdullah Ağazade Abdülkerim, Ağalık mahallesinden Salih Kerem oğlu Şakir, Ağalık mahallesinden Salih Kerem oğlu Seyyid Bekir, Hamam mahallesinden Ömer Beyin eşi İlmiye Okulu öğretmenlerinden Muhammed Hikmet Efendi, Ağalık mahallesinden Muhammed kızı Zübeyde, Ağalık mahallesinden Molla Ahmed kızı Esme¹²⁵.

2. 12 Temmuz 1946 Gâvurbağı Hadisesi

Bu olay, Irak Petrol Şirketi'nde çalışan işçilerin, ekonomik ve sosyal durumlarının düzeltilmesi için yapmış oldukları genel boykot sonucunda gerçekleşmiştir. Anılan işçilerin istekleri şunlardan ibaretti:

1. Irak Petrol Şirketi'nin işçilere konut yaptırması veya insan onuruna yakışır bir evin aylık kira bedelinin ödenmesi.
2. İşsizlik, acizlik ve yağlılık için sosyal güvence sağlanması.
3. Günlük en düşük işçi ücretinin 250 Irak fels'i olarak tespit edilmesi, ayrıca hayat pahalılığını karşılamak için 170 Irak fels'i ek ödenek ödenmesi, böylece toplam günlük işçi ücretinin 420 Irak fels'ine yükseltilmesi.
4. İşçileri evlerinden iş yerine ve oradan da evlerine taşımak için araçlar sağlanması.
5. İşçilerin, Hayfa'daki petrol işçileri ile eşit muameleye tabi tutulması ve bunun gerçekleşmesi için de savaş tehlikelerine karşı tazminat olarak yılda 72 günlük ücret ödenmesi.
6. Şirketin işçilere karşı baskısını durdurması ve sandikal faaliyetlere karşı muhalefet etmemesi.

¹²⁴ Erşed el-Hürmüzî, *Hakikatü'l-Vücûdi't-Türkmâni fi'l-İrâk*, Kerkük Vakfı, İstanbul, 2005, s. 83-99; Erşed el-Hürmüzî, *et-Türkmân ve'l-Vatanu'l-İraki*, ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Mevsu'at, Beyrut, 2005, s. 55-61. Ayrıca bkz. Şemseddin Küzeci, *Kerkük Soykırımları*, Ankara, 2004, s. 43-46.

¹²⁵ *Aynı eser*, s. 99-100; *aynı eser*, s. 61-62. Ayrıca bkz. Şemseddin Küzeci, s. 42.

12 Temmuz 1946'da boykota katılan beş bin petrol işçisinin üzerine İç İşleri Bakanlığı'na bağlı polis kuvvetleri tarafından ateş açılmış ve olay esnasında beş işçi öldürülmüş, on dört işçi de yaralanmıştır. Olay bu boyutuyla da kalmamış birçok işçi kötü muameleye tabi tutularak hapse atılmıştır. Ancak bu olaya rağmen işçilerin bazı istekleri yerine getirilebilmiştir¹²⁶.

3. 14 Temmuz 1959 Kerkük Katliamı

Yarbay eş-Şevvâf'ın Musul'daki başkaldırısından sonra Kerkük'teki Irak ikinci ordu kumandanı nâzım et-Tabakçeli tutuklandı ve yerine Kurmay Albay Davud el-Cenâbî tayin edildi. Komünistlerden yana bir çizgisi bulunan bu kişi yeni görevine başlar başlamaz, Kerkük Belediyesi'nin himayesinde yayınlanan el-Beşîr, el-Afâk ve Ceridet Kerkûk (Kerkük Gazetesi) gibi gazetelerin yayını yasakladı ve anılan gazetelerde çalışan Türkmen kökenli görevlileri, avukatları, doktorları, iş adamlarını ve diğer devlet memurlarını tutuklattı; onların bazılarını buradan Irak'ın güney şehirlerine sürgün etti, diğerlerini de Bağdat hapisanelerine gönderdi. Bu olaydan sonra aynı kişi, Kerkük'teki Türkmenlere ait evlerde ve iş yerlerinde arama emrini vererek buralarda ele geçirilen her çeşit silaha el koydu, sahiplerini de tutuklattı. Bu uygulama sonucunda Türkmenler tamamen savunmasız bir duruma getirilmiş oldu. Ancak daha büyük bir oyunu gerçekleştirmek için yani detayını anlatacağımız o korkunç katliamdan bir ay önce, daha önce Kerkük'ten uzaklaştırılan Türkmenlerin şehre geri dönmeleri için bir emir çıkarıldı. Bu esnada Irak devlet başkanı olan Abdülkerim Kâsım, bir emirle İkinci Ordu Kumandanı Kurmay Albay Davud el-Cenâbî'yi, görevden alarak yerine Tuğgeneral Mahmud Abdurrezzak'ı atadı.

Krallığı devirip Cumhuriyeti ilan eden 14 Temmuz 1959 Askerî darbesinin birinci yıl dönümü münasebetiyle düzenlenen şenliklere diğer Irak toplulukları gibi Türkmenler de büyük katılım gösterdiler. Dolayısıyla da büyük bir kısmı Türkmenlerden oluşan avukatlara, doktorlara ve diğer devlet memurlarına ait dernek ve sandikalar, resmî büyük bir kutlama merasimi ve yürüyüş düzenlediler. Bu esnada öğrenci, genç ve serbest iş sahibi kişilerden meydana gelen bir grup da anılan resmî kutlama merasimine katılmak için bir halk yürüyüşü başlattılar. Resmî yürüyüş, Büyük Çarşı'nın sonunda yer alan Eski Köprü'ye ulaşır, Korya semtine doğru yol almak için Atlas caddesine vardığında, halk yürüyüşünü düzenleyenler de Atlas caddesine geçmek için Mecidiye caddesinin sonuna ulaşmışlardı. Ancak birinci grubun Atlas caddesine girişi esnasında kaynağı

¹²⁶ *Aynı eser*, s. 105-109. Ayrıca bkz. Şemseddin Küzeci, s. 47-48.

belli olmayan bir yerden birkaç el ateş edildi, arkasından da otomatik silahlarla topluluk üzerine ateş açıldı. Cumhuriyetin birinci yıl dönümünü kutlamak amacıyla toplanan Türkmenler bu olay sonucunda büyük bir panik yaşadılar; işte tam bu esnada olayı planlayanlardan bazıları, 14 Temmuz kıraathanesine dalarak buranın sahibi Osman Hıdır'ı şehit ettiler. Bu olaydan sonra şehirde sokağa çıkma yasağı ilan edildi ve üç gün üç gece boyunca buradaki nüfusun büyük bir kısmını oluşturan Türkmenlere karşı korkunç bir katliam gerçekleştirildi; onların ileri gelen liderleri ve yetenekli kültürlü insanları feci bir şekilde öldürüldü, aslında öldürüldü demek çok hafif kalır, zira onların cesetleri ipler kullanılarak günlerce caddelerde sürüklendi ve ağaç dallarına asıldı. Olay esnasında Türkmenlere ait bütün dükkan ve mağazalar yağmalandı, Atlas ve Alemin sinemaları havan topuyla dövüldü, dışarıdan herhangi bir yardım ulaşmaması için de şehir tümüyle kuşatma altına alındı. Ayrıca olayı düzenleyenler şehrin her yerinde büyük yangınlar çıkardılar ve bu esnada Petrol Şirketi tarafından gönderilen yangın söndürme araçları da aynı gruplar tarafından ateşe verilerek yakıldı. Hatta öldürülen Türkmenlerin cesetlerini toplamak için Kerkük hastanesinden gönderilen ambulans arabaları da aynı akıbete uğratıldı. Tarihin en acımasız katliamlarından biri olan bu katliamda, Irak Türkmenlerinden 25 güzide insan hayatını kaybetti, 130 kişi de yaralandı. Şehitlerin adları şöyledir:

Emekli yüzbaşı Ata Hayrullah, Yüzbaşı doktor İhsan Hayrullah, Kâsım Neftçi, Salahaddin Avcı, Muhammed Avcı, Cahid Fahreddin, Osman Hıdır, Emel Fuad, Cihad Fuad, Nihad Fuad, Nureddin Aziz, Abdullah Beyatlı, İbrahim Ramazan, Abdulhalık İsmail, Hasib Ali, Cuma Kanber, Kazım Abbas Bektaş, Şakir Zeynel, Hacı Necim Muhammed, Enver Abbas, Züheyr İzzet, Fethullah Yunus, Kemal Abdussamed, Seyyid Gani en-Nakîb¹²⁷.

14 Temmuz 1959 Kerkük katliamı esnasında şehit düşen Türkmenler için Irak'ta ve Anadolu'da birçok şairimiz dokunaklı şiirler yazmışlardır. Bunlardan bir tanesini burada vermeden geçemeyeceğiz. Ünlü şairimiz Nesrin Erbil'in Kerkük şehitlerinin anısına yazdığı şiiri şöyledir:

Sen Cennet kapısını müjdeleyen şehidim
Sen yakın geleceği aydınlatan ümidim
Kahraman Cahit korkma ırkının devamı var
Sana bütün dostların, ananın selamı var

¹²⁷ Aynı eser, s. 125-130. Bu katliamla ilgili detay ve yazılan yazılar için bkz. Şemseddin Küzeci, s. 50-107.

Anarken Kasımları sızlamada her yanım
İntikam hırsıyla coşup hep taşmada kanım
Sinende nAta'larım, İhsan'larım yatarken
Kerkük geçemem senden bende nabzın atarken
Senin uğruna cana fedayı bileceğiz
Senin için savaşıp, senin için öleceğiz
Kanlı eller vururken mert kalpli mert Osman'ı
Yazmıştı şehitliği alınca temiz kanı
Emel'in duvağına gelincikler bezendi
Şehitler ona şahit Cennet'e ilk girendi
Baharı bitirmeyen Nihatçık hasret oldu
Er Nihat, şehit Nihat hep allara büründü
Son lâhza annesiydi Cihadına sarılan
Kan mıydı, çiçek miydi genç göğsünde açılan?

Salah diyor "Ben gittim, kerküğüm sen bin yaşa"
Selam olsun kanımdan bütün asil kardaşa
Ey Kerküğüm, uğruna varsın tüm kanım aksın
Sen benimsin, daima benimle kalacaksın
Kerküğüm, Kerküğüm vatan Kerküğüm
Sinende şehitler yatan Kerküğüm¹²⁸.

IV. Kerkük'ün Ekonomik Yapısı

A. Tarım, Ticaret ve Sanayi

¹²⁸ Ekrem Pamukçu, *Irak Türkleri Şairlerinden Nesrin Erbil (Hayatı, Kişiliği, Şairliği ve Şiirleri)*, Ankara, (Trz.); Ayrıca bkz. Şemseddin Küzeci, s. 75-76.

Kerkük'ün özellikle etrafındaki ilçe, köy ve kasabalarda yaşayan Türkmenler tarım ve hayvancılıkla uğraşır. Büyük merkezlerde emlakçılıkla geçinen kimseler de vardır. Buğday, arpa, pirinç, narınc, kâbbat, kavun, karpuz, zeytin, nohut, darı pamuk susam, fasulye başlıca tarım ürünleridir. Tuzhurmatu, Hanakın¹²⁹ de hurma, Kerkük ve Tuzhurmatu'da üzüm yetiştirilir. Halkın büyük bir bölümü de dokumacılık, demircilik, çömlekçilik, çinicilik, marangozluk, sepetçilik, dericilik zanaatlarıyla uğraşmaktadır¹³⁰.

Kerkük Türkmenleri de dahil Irak Türklerinin ekonomik durumları hakkında değerli bilgiler sunan Haşim Nahit Erbil'in sözlerine kulak verelim:

“Irak Türkleri iktisat sahasında meselâ İstanbul Türklerine nazaran daha faik bir mevkidedirler. Emlâk ve arazi, çiftlik, koyunculuk kamilen Türklerin elinde olduğu gibi, demircilikten saatçiliğe kadar bütün mahalli sınaat şubeleri Türklerin elindedir. Bununla beraber mahalli ticaret ve hatta emtianın ithalat ve ihracatı dahi Türklerin elindedir. Araplarla meskün olan Musul şehri istisna edilirse gösterilen bütün şehirler ve kasabalar ve ekseri köyler kâmilen Türklerle meskündür. Şimal-i Irak'ın garp hududunu tabii surette çizen Dicle nehrinin sol sahilinde ‘Cebur’, ‘Ali’, ‘hadidi’ gibi Arap aşiretlerine mensup ve nim bedevi (yarı bedevi) halde olan Arap nüfusu Türk ekseriyetinin yüzde beşini geçmez. Yine Musul'dan itibaren Dicle'yi takiben Bağdat'a, Bağdat'tan da Hanekin'e kadar olan saha dahilinde mevcut Süryani Hıristiyanlarla Museviler kezalik Türk ekseriyetine göre ekalliyet (azınlık) halindedir. Binaen aleyh Şimal-i Irak ismini verdiğimiz ve Anadolu arazisine ittısalı olan Büyük Irak'ta tesis edilmek istenilen Arap hükümetinden tefrik ile Anadolu'ya ilhakı, milliyet perverliğin emrettiği bir zarurettir.”¹³¹.

¹²⁹ Irak'ın Diyala iline bağlı Bakuba'nın kuzey doğusunda, buradan 108 kilometre uzaklıkta yer alan bir kazadır. Burası aynı zamanda Bağdat'tan 167 kilometre uzaklıkta yer alır. Kazada bir pasaport bir gümrük dairesi ile bir polis karakolu bulunmakla birlikte, karşı tarafında da Husrevi olarak adlandırılan İran polis karakolu vardır. Şehirde düzenli çarşılar, asfaltlı düzgün caddeler, süs ağaçları, sinamalar, güzel köşkler, çağdaş tesisler, hükümet binaları, mescitler, camiiler, tekkeler, hamamlar, kahvehaneleri, parklar, kapalıçarşılar ve oteller bulunmaktadır. Havası güzel olan bu şehrin nüfusu 1947 nüfus sayımına göre 56769 insandan meydana gelmektedir. Burada yaşayan en önemli Türkmen aşiretleri ise Bacalan ve Caf'tır. Ekonomisi ticaret ve petrol maddesine dayanan Hanakin'e bağlı nahiyeler şunlardır: Hevrin Şeyhan, Karatu, es-Sa'diyye. Bkz. es-Seyyid Abdurrezzâk el-Hasenî, s. 210-212.

¹³⁰ Aynı eser, s. 7. Ayrıca bkz. Şule Öztürk, *Siyasi Olaylar Çerçevesinde Musul-Kerkük Petrolleri*, s. 9.

¹³¹ Bkz. İzzettin Kerkük, s. 100.

B. Petrol

Irak'ın en büyük petrol istihsal merkezleri, Kerkük, Musul, Basara, Hanekîn, Telafer ve Aynzala¹³²'dir. Buradaki petrol yatak ve kuyularının büyük kısmı Kerkük'te bulunmasına rağmen, bu bölgedeki petroller "Musul Petrolleri" olarak adlandırılmıştır.

Musul-Kerkük dolaylarında petrolün bulunduğu dair bilgiler çok eskiye dayanır. Gerçekten bu bölgenin Sümerler, Asurlular gibi eski sakinleri zamanında yer yer kendiliğinden yanan ateşler bulunuyordu ve bunlar buralarda yaşayan insanlar tarafından da kutsanıyordu. Kerkük'ün yakınında "Baba gürgür" denilen bir yerde petrol kaynaklarının bulunduğu bilinmekteydi. Ancak Osmanlı Devleti bu önemli madeni hiçbir zaman ciddi bir şekilde araştırma yoluna gitmemiştir. Ancak çıkarılan fermanlarla buradaki petrolün imtiyazını özel kişilere vermiştir¹³³. Sultan Abdulhamid Han Temmuz 1904 yılında, Memâlik-i Şahane'de Anadolu Demiryolları Şirketi'ne bir yıl için, Musul ve Bağdat vilayetlerinde petrol arama izni verdi. 1890 tarihli fermanla bu arazilerin kendisine ait olduğu bir defa daha hatırlatıldı. Bir Alman şirketi olan Anadolu Demiryolları yönetiminde bu aramayı Dutche Bank'a aktardı. İran'da 1901 yılında petrol imtiyazını elde eden William Knox D'arcy de İstanbul'daki İngiliz büyükelçisinin teşvik ve desteğiyle Türklerle görüşmeye başladı. 1907 yılında başlayan görüşmelere ayrıca Shell ve Royal Dutch şirketleri de ilgi gösterdi. Bu görüşmeler İstanbul'da sürerken, 1908 yılında Jön Türkler yönetime el koyarak Sultan Abdulhamid'in şahsi arazisi olan Memâlik-i Şahane, Maliye Bakanlığı'na devredildi¹³⁴. Haşim Nahit Erbil, konuyla ilgili olarak şunları yazmaktadır:

"Milliyet meselesine bir ticaret işi rengi veren petrol menbaları (kaynakları) hakkında da bir iki söz söylemeye lüzum görüyoruz; Irak'taki petrol menbalarının (buldukları yerler şunlardır: Hammamali¹³⁵, Erbil

¹³² Türkmen şehri Telafer'in yakınında, Musul Petrolleri Şirketi'nin çalıştırdığı ve Irak hükümetine önemli bir gelir sağlayan zengin petrol kuyuları vardır. İşte bu kuyulara Aynzala adı verilmektedir. 1952 yılında çapı 12 inc olan ve Beci yanındaki Aynzala petrol yataklarını, Kerkük'ten başlayıp da Lübnan'ın Trablus ve Suriye'nin Banyas şehirlerine kadar uzanan ana petrol boru hattı şebekesine başlanan bir boru hattı inşa edildi. Bunun sonucunda da buradaki Musul petrolleri Akdeniz bölgesine taşınmaya başlandı. Bkz. es-Seyyid Abdurrezzâk el-Hasenî, s. 261-262.

¹³³ Yeşim Doğan, s. 7-8.

¹³⁴ Şule Öztürk, s. 12-13.

¹³⁵ Musul halkının kullandığı bir ıstılahtır; Musul ile Cüheyne (Musul'un güneyinde bir köydür) arasında ve Dicle nehrinin batısında zift kuyularının yakınında yer alan bir yerleşim merkezidir. Suyu sıcak olup kükürtlüdür; Musul halkının anlattıklarına göre buradaki sular şifa vericidir. Bkz. Yakut el-Hamevî, c. II, s. 343. Günümüzde burası nüfusu 2450 olan ve

kazasının bir nahyesi olan Göyer¹³⁶, Kerkük, Mendeli¹³⁷, Hit.¹³⁸ Hammamalı menbaı Musul civarında ise de, Göyer, Kerkük ve Mendeli menbaları (yatakları) Türklerin kesafetle (yoğunlukla) mevcut olan yerler milliyet prensibine göre Türklere terk edilirse Fırat sahilinde olan Hit menbaı (kaynağı) tabiatıyla Araplara kalmış olur. Milliyet şuuruna malik bir rubu (çeyrek) milyon insan kurunu vüstadaki (Ortaçağdaki) esirler gibi petrol menbalarına (kaynaklarına) merbut (bağlı) demirbaş eşya halinde başka bir millet idaresine terk edilmesi Yirminci Asrın zihniyetinden doğan adalet prensibine münafı (aykırı) olur ve eğer bu adaletsizlik sulh ve sükûnu ihlal ederse bunu bir hata değil, adaletin intikamı addetmek icab eder.”¹³⁹

Kerkük Petrolleri, 14 Mart 1925 yılında 75 yıllığına bir İngiliz şirketine devredildi. Irak hükümetinin bu petrollerden payı da, her yıl sonu ödenmesi şartıyla çıkarılan her bir ton petrol için 4 altın şilin olarak tespit edildi. Çalışmalar olanca hızıyla devam ederken, 14 Kasım 1927’de kuyulardan biri

Musul’dan 26 km. uzaklıkta yer alan bir yerleşim merkezi olup Hammamu’l-Alil olarak adlandırılmaktadır. Burada insanların bazı deri hastalıklarından kurtulmak için ziyaret ettiği Safra, Fasusa ve Zehre olarak adlandırılan madensel su kaplıcaları bulunmaktadır. Bkz. Celmal Bâbân, s. 99.

¹³⁶ Bu nahiye tarımsal faaliyet gösteren 51 köyden meydana gelmektedir. Buranın merkezi ise Dicle nehrinin önemli kollarından olan Büyük Zap’ın sol kıyısında, Erbil’den 53 km. uzaklıkta yer alan Göyer köyüdür. Burası bölgedeki Mahmur köyüyle karşılaştırıldığında daha bayındır bir görünüm arz eder. Zira burada yüze yakın ev, bazı dükkânlar, hükümet merkezi, bir sağlık ocağı, bir okul ve bir veterinerlik merkezi bulunmaktadır. Nahiye topraklarının çok verimli olması ile birlikte havası sağlıklı değildir. Bkz. es-Seyyid Abdurrezzak el-Hasenî, s. 241.

¹³⁷ Irak’ın Diyale şehrine bağlı bir kaza merkezi olup Bağdat’tan 115 km. uzaklıkta yer almaktadır. Nüfusu, 11262 olarak gösterilen bu kazanın, Cemik Beg, Büyük Çarşı, Mirhac Kalesi, Balâ Kalesi, Buyaka, Kübrat ve Düşeyh adında mahalleleri bulunmaktadır. Burada çok güzel nar, portakal, limon ve Hastâvî, Hadravî ve el-Ezraku’l-Ezrak denilen meşhur hurma çeşitleri yetişmektedir. Anlatılanlara göre, burası birçok bostana, güzel havaya, bol nüfusa (1947 nüfus sayımına göre sayısı 53518’dir), büyük bahçelere, şaşalı köşklere sahip bulunmaktadır. XII. yüzyıllarda Mendeli, Bendeniceyn olarak adlandırılıyordu. Adının kaynağı hakkında çok değişik görüşler yer almaktadır. En akla yatkın olan görüşe göre buranın adı şu değişmelerden sonra bugünkü halini almıştır: Verdenika, Erdenika, Erderika, Vendenikan, Bendenikan, Bendenic, Bendeniceyn, Mendeliceyn, Mendeli. Bkz. Yakut el-Hamevî, c. I, s. 592; Guy Le Strang, s. 88-89; es-Seyyid Abdurrezzak el-Hasenî, s. 14-15; Cemal Bâbân, s. 283-285.

¹³⁸ Fırat’ın batısında yer alan, bir suru, bir kalesi ve bol miktarda hurma ağacı bulunan bir şehirdir. İbn Havkal ve el-Müstevfi gibi coğrafyacıların anlattıklarına göre, burası çok bayındır bir şehir olup, XIV. yüzyıllarda 30’un üzerinde köye, sıcak ve soğuk ülkelerin meyvesi olan bol miktarda ceviz, hurma, turunc ağaçlarına sahip bulunmaktaydı. Ancak aynı coğrafyacılar; yakınındaki zift kuyularından yayılan kötü kokulardan dolayı havasının kirli olduğunu söylemektedirler. Bkz. Guy Le Strange, s. 90.

¹³⁹ İzzettin Kerkük, s. 100-101.

petrol fişkırmaya başladı ve etrafındaki obalarla dereleri kaplayarak birçok insanın ölümüne yol açtı.

Mart 1931’de eski antlaşmanın birçok maddesi değiştirildi ve bunun sonucunda Irak hükümetinin hissesi 200,000 İngiliz lirasına çıkarıldı. İmtiyaz sahibi petrol şirketi 1932 yılının başlarında, 10 milyon Irak dinarı harcayarak Kerkük’ten, el-Hadise¹⁴⁰, ye, oradan da iki boru hattı olarak Akdeniz’e petrol pompalamaya başladı. Bugünkü Lübnan’ın Trablus limanına uzanan birinci boru hattının uzunluğu 610, bugünkü İsrail’in Hayfa limanına uzanan boru hattının uzunluğu ise 748 kilometredir. Bu iki boru hattının yıllık petrol pompala kapasitesi ise 4 milyon ton’u bulmaktadır. Ancak bu kadar ciddi ve külfetli çalışmalara rağmen, 1948 yılında Hayfa’ya uzanan boru hattının faaliyetine son verildi. Ardından 1952 yılında Kerkük’ten, Akdeniz üzerindeki Banyas limanına kadar, yılda 14 milyon ton petrol pompalama kapasitesi bulunan muazzam yeni bir boru hattı inşa edildi¹⁴¹. Haşim Nahit Erbil, anılan petrol rezervlerin önemini ve boyutunu şu satırlarla dile getirmektedir:

“Nebat (bitki) ve hayvanın her nevini, en yüksek evsafi ile ihtiva eden bu yerin ziraî kabiliyeti tabii servetin yarısını teşkil eder. Bunun öbür yarısı da madenlerdir: Şimal-i Irak’ın (Kuzey Irak’ın) dağ kısmında altın, gümüş, ilâh... madenler vardır. Kışın sel sularının aktığı yerlerde, bu sular çekildikten sonra ince kumlar arasında Yahudiler’in altın kırıntıları topladığını kendi gözlerimizle gördük. ‘Irak Petrolleri’ sözünün şimdi bu kadar hararetle tekrar edildiğine hayret edenler, içimizde bile nadir değildir. Kim derdi ki cihanın siyaseti Irak’ın petrolleri etrafından dönsün... Bundan sekiz on sene evvel ‘Türk Yurdu’ mecmuasında Irak petrollerinden bahsettiğimiz zaman sözümüze kimse kulak bile asmadı. Bari bunu bir daha tekrar edelim: Irak’taki petrol madenleri o kadar zengin ve taşkındır ki, bazı noktalarda kendi kendine yerin dibinden fişkırpıp su gibi akar. Amerikalı mütehassıslardan (uzmanlardan) birinin hiç unutamayacağımız bir mülahasasını (gözlemine) şimdi bir daha tekrar edeceğiz: ‘Irak’taki petrol tabakaları, Batum’dakinden daha derindir. Batum petrol tabakası bir gün nihayet bulduğu halde bile Irak’ınki yine bâkidir, çünkü bu , daha derin, daha zengindir.’. Irak petrolüne tasarruf edenler, bütün dünyanın petrol

¹⁴⁰ Fırat Hadise’si olarak bilinen bu şehir, Âne’nin aşağısına doğru 35 km. uzaklıkta yer almakla birlikte, Dicle Hadise’sinden ayırmak için Hadisetü’n-Nüre olarak da adlandırılmaktaydı. Yakut’un anlattıklarına göre, burada İslam fetihlerinden sonra Hz. Ömer döneminde inşa edilen Fırat’ın ortasında sarp bir kale bulunmakta, nehir suyu ise bu kaleyi çepeçevre sarmaktadır. Ancak el-Müstevfi, bu şehrin mevki olarak Tikrit’in karşısında yer aldığını belirtmektedir. Bkz. Guy Le Strange, s. 89.

¹⁴¹ es-Seyyid Abdurrezzâk el-Hasenî, s. 222.

piyasasına hâkim olacağı gibi, yine Amerikalıların verdiği hükümlerden biridir. Bu itibarla Irak, bir taraftan Nil Vadisi'ne yüz defa faik (üstün) olan bir ziraat kabiliyeti, bir taraftan da bütün petrol bezirgânlarının ihtirasını tahrik edecek derecede zengin bir petrol servetini ihtiva ediyor. Ve işte bu tabii servettir ki, Irak Türklerinin siyasi mukadderatı üzerinde meş'um (belalı) bir tesir icra ediyor."¹⁴²

1 Haziran 1972'de Irak hükümeti, 69 numaralı kanun çerçevesinde, Musul-Kerkük petrollerini millileştirerek yabancı şirketlerin malvarlıklarına el koydu. Bunlar şirkete ait binalar, kazı ve petrol çıkarma araç-gereçleri, ham petrol ve doğal gaz üretimi ve petrolün arıtılması, toplatılması, depolanması, taşınması ana borulara ait şebekelerden meydana geliyordu. Aynı tarihte Irak hükümetine bağlı bir şirket kuruldu ve bu şirkete "Petrol Çıkarma İşlerini Yürüten Irak Şirketi" adı verildi. Irak'taki petrol rezervlerinin miktarı kesin olarak bilinmemekle birlikte, uzmanlara göre burada 1966'ya kadar olan petrol yataklarının toplam rezervi 3.365 milyon tondur. Bunun dışında da Irak'ın kuzey ve güneyindeki bölgelerde fosfat ve kükürt yatakları bulunmaktadır¹⁴³.

Kerkük'ten çıkıp Türkiye'nin Yumurtalık limanına kadar uzanan petrol taşıma hatlarından birincisi 1977'de, ikincisi de 1987'de devreye girdi. Irak, Körfez bunalımı sırasında, kendisine karşı uygulanan ekonomik ambargo ve yaptırımlara karşılık olarak 6 Ağustos 1990'da buru hatlarından birini tümüyle kapatıp, diğerinin de kapasitesini düşürdü. Türkiye de, Birleşmiş Milletlerin almış olduğu ambargo kararına uygun olarak 7 Ağustosta ikinci hattı kapattı¹⁴⁴.

C. Kerkük'ün Meşhur Çarşıları ve Hanları

Kale Çarşısı, Kayseriye (Kapalı) Çarşısı, Hasırlar Çarşısı, Helvacılar Çarşısı, Ahmet Ağa Çarşısı, Büyük Çarşı, Korya Çarşısı, Musalla Çarşısı, Kasaphane Çarşısı, Haraç Çarşısı, Asri Çarşı¹⁴⁵.

Kerkük'ün Hanlarını ise şöyle sıralamak mümkündür: Gazi Hanı, Hurma Hanı, Esat Beg Hanı, Çukur Hanı, Nasih Beg Hanı, Gavur Hanı, Gümrük Hanı, Abdullah Hanı, Yoğurt Hanı, Belediye Hanı, Bilbani Hanı, Taha Beg Hanı, Dede Hamdi Hanı, Avkaf Hanı, Sadık Sarraf Hanı, Sait

¹⁴² İzzettin Kerkük, s. 103-104.

¹⁴³ Şule Öztürk, s. 48.

¹⁴⁴ Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Kerkük Maddesi, İstanbul, (Trz.), c. XIII, s. 6639.

¹⁴⁵ Cemal Abdullah Sait, s. 78.

Ömer Hanı, Korya Hanı¹⁴⁶. Suphi Saatçi anılan çarşılarından bazılarını şöyle tanıtır:

“Kerkük’te Kale’nin dışında gezdiğimiz ilk yer Aşağıbazar veya Büyükbazar denilen çarşı oldu. Burası Kerkük’ün eskiden beri en işlek ticaret merkezi idi. Bu canlılık hâlâ sürmekte ve çarşı öylesine kalabalıklaşmış ki, zaman zaman yürümekte bile zorluk çekilmektedir. Eskiden Cütkahve (Çiftkahve) denilen büyük kahve Kerkük Kalesi’nin yedikızlar girişinin hemen ağzında idi. Buraya Çiftkahve denilmesinin sebebi, eskiden iki bölümlü olan kahvenin bir tarafında okur yazar olan entelektüeller, yani Kerküklülerin deyimi ile *efendiler* otururdu. Diğer bölüm ise esnaf takımına ayrılmıştı. Esnaf arasında da en çok yapı ustaları ve kalfalar burada otururdu. Her akşam burada toplanan yapı ustaları, kalfaları ve işçileri ertesi gün için örgütler, malzeme ve program hazırlıklarını tamamlardı. Çiftkahve’den kuzey yönüne gidilirse Helvacılar’a, oradan da Ahi Hüseyin ve Zeve semtlerine ulaşılır. Güney yönüne inilirse Kayseri denilen kapalı çarşıya ve hanların yer aldığı yoğun alışveriş noktalarına gelinir. Kerkük’ün en renkli çarşısı olan Kayseri’ye halk Kanseri adını vermiştir. Geleneksel tipte olan dükkanların sayısı 365 dolayında bulunan Kayseri’nin yedi kapısı vardır. Tonoz örtülü Kayseri’de her cins kumaş, kadın süs eşyaları, giyim kuşam malzemeleri, geleneksel ev eşyaları satılır. Bu bölgedeki hanların büyük bir kısmının restore edildiğini gördük. Mutaftçılar Hanı, Kale Hanı, Nasıh Beg Hanı ve en güzellerinden biri olan Kırdarlar Hanı, kente canlılık ve zenginlik katan başlıca ticaret yapılarıdır. Kentin geleneksel dokularının gelişmesine önayak olan bu ticaret yapılarının üzerine yüksek lisans veya doktora tezleri gibi ciddi araştırmalar yapılsa keşke. Yeni kuşak arasından yetişen gençler, ciddi araştırmalar yapmağa teşvik edilseler, Kerkük’ün mimarî, zenginliği ve uygarlık tarihi değişik boyutlar kazanabilir.”¹⁴⁷

D. Kerkük’ün En Eski Değirmenleri

Ulular değirmeni, Yehudiler Değirmeni, Saka Ahmet Değirmeni, Gelen Değirmeni, Ekşici Değirmeni, Şahbender Değirmeni, Hıdır Zında Değirmeni, Gavur Değirmeni, Şeydan Değirmeni, Cıfit Değirmeni, Neftçizadeler Değirmeni, Tisin Değirmeni, Küçük Değirmen, Büyük Karabaş Değirmeni, Büyük Molla Kasım Değirmeni, Cibrail Değirmeni, Mazı Değirmeni, Ömer Padişah Değirmeni, Silav değirmeni, Tendurlu Değirmeni, Zeynel Hindile Değirmeni, Zeytönlü Değirmeni, Kırmızı

¹⁴⁶ Aynı eser, s. 48.

¹⁴⁷ Suphi Saatçi, *Hasretin Adı Kerkük*, s. 43-44.

değirmen, Recep Değirmeni, Hacı Bekir Değirmeni, Orta Değirmen, Mikail Oğlu Değirmeni¹⁴⁸.

V. Kerkük'ün Sosyal Yapısı

A. Kerkük'ün Meşhur Türkmen Boy, Oymak ve Aileleri

Eskiçağlardan beri Kerkük, Musul, Erbil ve Diyale şehirlerinde ve bu şehirlere bağlı bazı ilçe ve köylerde yaşayan Türkmenlerin birçok boy, oymak ve aileleri bulunmaktadır. Habib Hürmüzlü ve Ekrem Pamukçu tarafından kaleme alınan “Irak'ta Türkmen Boy ve Oymakları” adlı eserde Kerkük ve Tuzhurmatu bölgelerinde Yaşayan Bayat boyu hakkında şu satırlara yer verilir:

“Kerkük şehri ve komşu köyler ile Tuzhurmatu ilçesi ve bu ilçeye yakın ya da bağlı geniş bölgelerde Türkmen Bayat boyuna mensup bir çok topluluk, oymak ve aile ikamet etmektedir. Bu bölgelerin isimleri ve haklarında imkanlarımızın elverdiği kadar edindiğimiz özet bilgiler şunlardır:

1. Bastamlı: Bastamlı sakinlerinin belirttiği gibi, Bastamlı'da ikamet eden Bayatlar, kuzey Irak'ta miladi 1411-1468 yıllarında hüküm süren Türkmen Kara Koyunlu Devleti vatandaşlarından arta kalanlardır. Bastamlı'da yerleşmiş olan Bayat oymakları şunlardır: Allı Ballılar, Kara Koyunlular, Mahmutlular, Celevliler ve İzzeddinliler.

2. Karanaz: Moğolların Bağdat'ı istilasından sonra Irak'a gelen ve orada yerleşen Bayat boyuna bağlı en eski oymak Karanaz oymağıdır. Karanaz ile ilgili en eski bilgiler miladi 16. yüzyılda onaylanmış olan Osmanlı bölgelerinde bulunmaktadır. Bu oymağın bireyleri 16. yüzyılda Musul'un iki bölgesinde yerleşmişlerdir. Karanaz bölgelerinden gelen rivayetlere göre büyük Türkmen şairi Fuzuli Karanaz oymağına mensuptur. Karanas soyadını taşıyan bu oymağın bir kısım bireyleri Kerkük ve Tuzhurmatu'ya göç edip oralarda yerleşmişlerdir.

3. Biravçılı: Bayat oymağının bir dalı ve bir köyünün adıdır. İran Azerbaycan'ından göç edip Dakuk (Tavuk) civarında bulunan Lasin köyüne yerleşmelerinin ardından değişik bölgelere dağıldılar. Bunlardan bir bölümü Bağdat'a, diğerleri ise Keçikıran ve Aksu Irmağı'nın doğusunda bulunan Pir Ahmet köyüne yakın olan Kalacığ'a yerleşti. Bir diğer bölümü de Biravşılı'ya göç edip aynı adı taşıyan köyü inşa etti. Bayat dallarından biri olan bu dala mensup önemli aileler vardır: Avunçlar, Korcalılar, Dögerler,

¹⁴⁸ Cemal Abdullah Sait, s. 66-67.

Karabegler, Hilavlılar ve İsmaililer. Anılan köyün civarındaki tüm bölgelerin isimleri Türkmencedir; bunlardan bazıları şöyledir. Dombalan Degirmanı, Dombalan Deresi, Kazım Tepesi, Anaç Ark, Bulker.

4. Hasadarlı

5. Fars Belgi

6. Ali Musalı

7. Abdullu

8. Zenkullu

9. Kalaylı

10. Sayaldı

11. Ketilli

12. İsmail Belgi (Elbu Abbo-Elbu Necim- Elbu Hüseyin-Elbu Hasan).

13. Amirli: Bir kısım Türkmen Bayatlılar, Tuzhurmatu'ya bağlı Amirli bucağında ikamet etmekte ve şu oymaklara ayrılmaktadır: Begler, Zerbelli, Abuşli, Kehyeliler ve Keremli. Bu oymakların yaklaşık nüfusları 5000 olup hepsi de Türkmen'dir.

14. Ayışlı

15. Keremli

16. Bakdılı

17. Zeynelli

18. Muratlı: Irak'ın birçok bölgesine yayılmış olan Türkmen Bayat boyunun bir dalından olan oymaktır. El-Amirî, eskiden bu oymağın isminin 'Kahyalar' olduğunu, SONRADAN Tazehurmatu'da ikamet eden ve adı Murat olan oymak dedelerinin ismini alarak 'Muratlılar' olarak tanındıklarını belirtmektedir. Osmanlı döneminde Kahyalar'ın evlatları o bölgenin önemli kişileri ve muhtarları idi.

19. Kalaylı

20. Deli Veli

21. Kuşçular: Kendine özgü bağımsız bir oymak iken Bayat bölgelerine yakın komşu olması ve evlilikler yoluyla zamanla Bayat'ın bir oymağı olarak kabul edilmiştir. Bu oymağın mensupları eskiden Samarra'da yaşamış

ve Ali el-Hâdi ravzasının mütevelliliğini üstlenmiş ve sonraları Tuzhurmatu Karatepe ve Kifri yörelerine göç ederek Bayat boyundan olan oymaklarla birlikte ikamet etmiş, böylece Bayat'ın bir kolu olarak tanınmıştır. Zaman içinde bunların bir kısmı Türkmen kimliğini yitirmiş, kalan kısmı ise Türkmen kimliğini korumuştur. Halen Tuzhurmatu'nun Yengice köyünden Karatepe bölgesine kadar uzanan alanlarda Karatepe'ye bağlı Çemençal, Sandiç, Büyük Kuşçu, Küçük Kuşçu köyleri ve birçok bölgede ikamet etmektedirler. Bazıları ise Musul civarındaki köylerde yaşamlarını sürdürmeye devam etmiştir. Kuşçu oymağının Türkiye ve Güney Azerbaycan dahil birçok ülkede kolları vardır.

22. Şahseven (Şahsuvar) Köyündeki Bayatlar: Türkmen Bayat boyu mensuplarının bir kısmı, Tuzhurmatu'ya bağlı olan bu köyde ikamet etmektedir. Şahseven kelimesinin anlamı 'şahın gözdesi'dir demektir. Burada kastedilen şah, Türkmen şahı İsmail es-Safavî'dir. Bu bölgede yaşayan Bayat boyunun oymakları ise Biravçılı ve Kelevent'tir.

23. Pir Ahmetli (Ali Nasır-Elbu Halit)

24. Kelavend: Tuzhurmatu'ya bağlı Kokes köyünde ikamet etmektedirler. Üç kola bölünmüşlerdir: Kuşkovan, Elbu Haydar, Elbu Can. Bu oymağın büyük bölümü Türkmen'dir.

25. Buveyzat

26. Çayır

27. Kanber Ağa

28. Asaflı

29. Saraylı: İlhanlı Tartan oymağına komşu olan ve Azerbaycan'dan yüz yıllar önce göç edip Tuzhurmatu bölgesinde yaşayan tanınmış Türkmen oymaklarından. Bu isimle adlandırılmalarının nedeni ise, Osmanlı sarayında jandarma kuvvetlerinde görevli olan dedelerinden kaynaklanmaktadır. Halen bu oymağın bireylerinin tümü mahalli Türkmen lehçesini kullanmaktadır. Saraylı oymağının bazı kollarının bir kısmı ise, Türkmen Karatepe'de ikamet etmektedir. Ünlü araştırmacı ve büyük alim Mustafa Cevad'ın bu kola mensup olduğu Türkmen yazar Vahdeddin Bahaeddin'e göndermiş olduğu özel mektuptan anlaşılmaktadır. Mustafa Cevad burada şunları yazmaktadır: 'Benim aslım Karatepe'dendir, atalarım Türkmen ve Saraylı oymağındandır, Saraylı ise, Türkmen'dir.'

30. Gulamlı: Türk Oğuz kollarından birine mensup olan bu Türkmen oymağının bireyleri 17. yüzyılda Irak'a göç edip Tuzhurmatu bölgesine

yerleşmişlerdir. Adlarını başkanları olan Derviş Ali'den almışlardır. Bayat boyuna mensup diğer bazı oymaklar ise Salahaddin, Tuzhurmatu ve Amirli'de ikamet etmektedirler. Bu oymaklar şunlardır: Kaliliyye, Kertliye, Kehlar ve Zorbekiyye.”¹⁴⁹.

Kerkük'te ikamet eden büyük aileler ise şöyle sıralanabilir:

Akkoyunlu, Aligöz Alagöz, Alemdar, Arslan, Askeri, Avcı, Balyemez, Başikesük, Bayatlı, Celali, Comart, Çelebi, Dabbağ, Dede, Demirci, Dizdar, Ergeç, Gedik, Hamamcı, Hancı, Hasani, Hürmüzlü, Kadıoğlu, Karyağdı, Kasap, Kayacı, Kazancı, Kehye, Kemalzadeler, Ketene, Kocava, Koçak, Kölemen, Köprülü, Kuşçu, Küzeçi, Müderris, Müftü, Naip, Nakip, Nalbant, Neftçi, Ocuşlu, Ortakçı, Pamukçu, Pasvan, Saatçi, Sakallı, Salihi, Samancı, Saraç, Sarıkahya, Sarraf, Siyah Mansur, Silav, Şekerçi, Terzibaşı, Tikritli, Tisinli, Tokatlı, Tütünçü, Vaiz, Yahyaoğlu, Yakubi, Yüzügülmez¹⁵⁰.

Yukarıdaki ailelerden bazıları hakkında bilgi vermek mümkündür.

Arslan ailesi: Kerkük'ün en eski ve tanınmış ailelerinden biridir. Türkmenlerin milli mücadelelerinde bu ailenin büyük katkısı söz konusudur. Arslan Zade Sıdık bey Kerkük eşrafından olup Osmanlı sonrası dönemde İngilizler tarafından zorunlu göçe tabi tutularak Irak'ın güneyindeki Basra şehrine gönderilmiştir. Büyük bir din alimi olan Hacı Mustafa Rıza Bey Arslan'ın halka açık zengin bir kütüphanesi ve her gün insanları ağırlayan bir divanhanesi bulunmaktaydı. Hidayet Arslan, Krallıktan sonraki Cumhuriyetin ilanı esnasında Kerkük'te merkez komutanlığı görevini ifa ediyordu. Bu zat, Türkmenlere karşı yürütülen baskı politikasının üzüntüsüne dayanamayıp 1958'de vefat etmiştir.

Avcı ailesi: Avcı ailesinin tanınmış mensupları Abdullah Avcı ve Hüseyin Avcı'dır. Onlardan birincisi, kraliyet döneminde bir dönem millet vekilliği yapmıştır.

Hürmüzlü ailesi: Bu ailenin mensupları Kerkük'e bağlı Türkalan köyünde ikamet etmektedir. En önemli şahsiyetleri ise İbrahim Paşa, Büyük Abdulaziz Ağa, Hacı Habib Ağa, Naci Bey ve Şakir Hürmüzlüdür. Onlardan Naci Bey, Kraliyet döneminde parlamento üyesi, Şakir Bey ise el-Afâk Gazetesi'nin kraliyet ve Cumhuriyet dönemlerindeki yetkilisiydi.

¹⁴⁹ Bkz. Habib Hürmüzlü-Ekrem Pamukçu, *Irak'ta Türkmen Boy ve Oymakları*, s. 31-36.

¹⁵⁰ Aynı eser, s. 89-90

Kırdar ailesi: Bu ailenin en önemli mensupları, kraliyet döneminde parlamento üyesi olarak görev yapan Emin Kırdar ve Nezir Kırdar'dır.

Neftçi Ailesi: Bu aileden iki kişi Parlamento üyeliği yapmıştır, birisi İbrahim Bey'dir, diğeri ise 14 Temmuz 1959 Kerkük katliamında şehit olan Kasım Bey'dir.

Salihî ailesi: Bu aileden Hüsamettin Salihî ve Nâzım Salihî Kerkük Belediye Başkanlığı görevinde bulunmuşlardır.

Sarıkahya ailesi: Bu aile mensupları Kerkük şehir merkezi ile Bilava köyünde ikamet etmektedir. Oymakları, Ahmet Bey ve Davut Beg'dir. Oymağın asıl lakabı "Sarı" idi. Sultan Dördüncü Murat zamanında bu ailenin en büyük dedesi olan Muhammed Paşa Sarı'ya "Kahya" lakabı verildikten sonra bu ailenin adı Sarıkahya olmuştur.

Vaiz ailesi: Bu ailenin en önemli mensupları, Molla Rıza Vaiz ve Cumhuriyet döneminde Belediye Başkanlığı görevinde bulunan Nureddin Vaiz'dir.

Yakubi ailesi: Bu aileye mensup önemli kişiler şunlardır: Irak devletinin Kerkük valisi Abdulmecid Yakubi ve Kraliyet döneminin sonlarında Kerkük Belediye Başkanlığı görevinde bulunan Şamil el-Yakubi'dir¹⁵¹.

B. Kerkük'ün Önemli Mahalleleri:

Sarıkahyâ, Begler, İmam Abbas, Altuncular, Hadidiler, Hamzaliler, Gavurbaşı, Şaturlu, Hasa, Almaz, Eski Tis'in (Tisin), Yengi Tis'in (Tisin), Musalla, Çukur, Piryadi, Bulak, Çay, Kasaphane, Ağlık, Meydan, Hamam, Zindan, Avcı, Ahi Hüseyin, İmam Kâsım, Rahimava, Azadi, Tepe, Molla Abdullah, İskan, Şorca, Arafa, Mahatta, Bağdat Yolu¹⁵².

C. Kerkük'ün Eski ve Yeni Caddeleri:

Melik Gazi Caddesi, Melik Faysal Caddesi, Smü el-Vasi Caddesi, Saray Caddesi, el-Alemîn caddesi, Korya caddesi, Musalla Caddesi, Ebu Uluk Caddesi, Piryadi Caddesi, Gurgur baba Caddesi, el-Meczere Caddesi, İmam Kasım Caddesi, Avkaf Caddesi, Cumhuriyet Caddesi, Atlas Caddesi, el-Hamra Caddesi¹⁵³.

D. Kerkük'ün Meşhur Kırathane veya Çayhaneleri:

¹⁵¹ Aynı eser, s. 90-91.

¹⁵² Cemal Bâbân, s. 247; Cemal Abdullah Sait, s. 63-64.

¹⁵³ Aynı eser, s. 61-62.

Ahmet Ağa Çayhanesi, Cüt (Çift) Kahve (Meyyas) Çayhanesi, Kara Kaymakçı Çayhanesi (İmam Abbas Mahallesi), Aslan Yuvası Çayhanesi (Musalla Mahallesi), Cirit Meydanı Çayhanesi (Cirit Meydanı Mahallesi), Şehit Züheyr Çayhanesi (Şaturlu Mahallesi), Altun Köprü Çayhanesi (Atlas Caddesi), Mahmut Casım Çayhanesi (Begler Mahallesi), Tisin Çayhanesi (Tisin Mahallesi), Abdullah Çayhanesi (Sinema Hamra Caddesi), Arap Çayhanesi (Çukur Mahallesi), Şebab Kahvehanesi (Cumhuriyet Caddesi), Nehreyn Kahvehanesi (Atlas Caddesi), Mecidiye Kahvehanesi (Mecidiye Caddesi), Köyüsancağ Çayhanesi (Mecidiye Caddesi), Eski Tren İstasyonu Çayhanesi, Babil Çayhanesi, Kör Bahaaddin Çayhanesi, Reşe Küle Rıza Çayhanesi, Musalla Çayhanesi, Kapahane Çayhanesi, Keçel Salih Çayhanesi, en-Nasr Çayhanesi, Kör Tarık Çayhanesi, Ferhan Çayhanesi¹⁵⁴.

E. Kerkük'ün Ünlü Divanhaneleri:

Abdulkadir Efendi Divanhanesi, Hacı Ali Demirci Divanhanesi, Ali Beg Divanhanesi, Hacı Hasan Avcı Divanhanesi, Bekir Efendi Divanhanesi, Tevfik Ağa Kocaman Divanhanesi, Osman Ağa Piryadi Divanhanesi, Ali Efendi Derviş Kazancı Divanhanesi, Hacı Arif Çelebi Divanhanesi, Muhtar Mahmut Beg Tütüncü Divanhanesi, Salih Paşa en-Neftçi Divanhanesi, İzzet Paşa Divanhanesi, Hüzmüzlü Baha Efendi Divanhanesi, Sıdık Beg Arslan Divanhanesi, İbrahim Ağa Boyağcı Divanhanesi, Molla Sıdık Terzibaşı Divanhanesi¹⁵⁵.

VI. Kerkük'ün Dinî Yapısı

A. Kerkük'ün Meşhur Camileri:

Halil Ağa Camii (Avcı Mahallesi), Arslan Beg Camii (Şaturlu Mahallesi), Hacı Ahmet Ağa Camii (Ahi Hüseyin Mahallesi), Hasan Paşa Pakiz Camii (Meydan Mahallesi), Hasan Mekki Camii (Ağalık Mahallesi), Büyük Camii (Kale yakını), Tokatlı Camii (Piryadi Mahallesi), Molla İlyas Camii (Büyük Çarşı), Naip Camii (Ahi Hüseyin Mahallesi), Ali Beg Camii (Begler Mahallesi), Kral Mehmet Paşa Camii (Şaturlu Mahallesi), Danyal Camii (Kerkük Kalesi), Ulu Camii (Kerkük Kalesi), Nakışlı Minare Camii (Kerkük Kalesi), Büyük Kerkük Camii, Hacı Abid Camii, İbrahim Beg Camii, Hacı Abdurrezzak Camii, Şeyh Hüsameddin Camii, Molla Said

¹⁵⁴ Aynı eser, s. 59.

¹⁵⁵ Aynı eser, s. 65.

Camii, Molla Kavun Camii¹⁵⁶. Anılan son cami, bu satırları yazanın dedesinin babası olan ve Molla Kavun lakabıyla tanınan Molla Abdullah'ın oğlu Molla Muhammed Emin'in adını taşımaktadır.

B. Kerkük'ün Din Eğitimi Veren Eski Okulları:

Şah Gazi Okulu (Kerkük'teki ilk Hıristiyan okulu olan bu okul, I. Yüzyılda Meryem Ana kilisesi ile birlikte kurulmuş olup, İslam çağında kilise camie dönüştürülünce, burada fıkıh ve Kur'an eğitimi verilmeye başlanmıştır. 1067 yılında Kerkük valisi Şah Gazi Şah Suvar tarafından yeniden inşa edilince, bu sonuncu adıyla anılmaya başlanmıştır.), Saray Okulu (H. 1049 yılında Vali Mehmet Paşa tarafından yapılan bu okul, şimdiki Hanaka Cami'nin bir bölümünün yerinde yapılmıştır.), Meydan Okulu (H. 1113 yılında Kerküklü Hasan Paşa Firarı-Kesici-tarafından kurulan bu okul, günümüze kadar Hasan Pakiz adıyla tanınmıştır. M. 1205 yılında Ferhat Zade Hacı Mahmut Hal tarafından yeniden inşa edilmiştir.), Eyyübî Ahmet Paşa Okulu (H. 1127-1136 yıllarında Kerkük Valisi Ahmet Paşa tarafından inşa edilen bu okul, vakfiyesi ve tedrisat görevi Sahranî ailesi tarafından yürütüldüğü için Sahranî Okulu olarak anılmaktadır.), el-Gavsiyye Okulu (H. 1173 yılında Hacı Mehmet Gavs Efendi tarafından Kerkük'ün Helvacılar çarşısında inşa edilmiştir.), Hacı Ahmet Okulu (H. 1223 yılında inşa edilmiş olan bu okul, H. 1301 yılında onarım geçirmiştir.), Müslim Okulu (H. 1256 yılında Neftçizade Kaymakam Ahmet Beg tarafından Müslim Camii ile birlikte inşa edilmiştir.), Tokatlı Okulu (Yapılış tarihi bilinmeyen bu okul, H. 1299 yılında Avcışlızade Molla Abdurrahman oğlu Hacı Salih tarafından onarılmıştır.)¹⁵⁷.

C. Kerkük'ün Meşhur Mezar ve Makamları:

İmam Kasım mezarı (İmam Kasım Mahallesi), Üzeyir ve Danyal Peygamber mezarları (Kerkük Kalesi), İmam Zeynelabidin mezarı, Yel İmam mezarı, Abu Uluk mezarı, Ocağ mezarı (Musalla Mahallesi), Gözlu baba mezarı, Seyit kızı mezarı (Musalla Mahallesi), Ömer Mendan mezarı, Molla Abdullah mezarı, Ali Beg mezarlığı, Şehitler mezarlığı, Ahmet Ağa Mezarlığı, Gavurbağı mezarlığı, Musalla mezarlığı¹⁵⁸.

VII. Kerkük'ün Kültürel Yapısı

A. Kerkük'ün Kütüphane ve Kitap Satış Merkezleri:

¹⁵⁶ Cemal Abdullah Sait, s. 44.

¹⁵⁷ Aynı eser, s. 107-108.

¹⁵⁸ Aynı eser, s. 46.

Umumi Şehir Kütüphanesi, Kerkük Müzesi Kütüphanesi, Fikri Kitap Satış Merkezi (Evkaf Caddesi), Fikri Kitap Satış Merkezi (Begler Mahallesi), Fikri Kitap Satış Merkezi (Atlas Caddesi), Emel Kitap satış Merkezi (Mecidiye caddesi), Terakki Kitap Satış Merkezi (Büyük Çarşı), Asri Kitap Satış Merkezi (Asri Çarşısı), Kerkük Kitap Satış Merkezi (Cumhuriyet Caddesi), Aso Kitap Satış Merkezi (Cumhuriyet caddesi), Kardeşlik Kitap satış Merkezi (Atlas Caddesi), Asya Kitap satış Merkezi (Sinema Hamra Caddesi), eş-Şaip Kitap Satış Merkezi (Cumhuriyet Caddesi), Seyit Abbas Kitap Satış Merkezi (Asri Çarşısı)¹⁵⁹.

B. Kerkük'ün Ünlü Hamamları:

Piryadi Hamamı, Bulak Hamamı, Cüt (Çift) Hamam, Ali Beg Hamamı, Dede Hamdi Hamamı, Şor (Tuzlu) Hamam, Korya Hamamı, Saray Hamamı, Hacı Hasan Hamamı, Hacı Baki Hamamı, Kale Hamamı, Şorca Hamamı, Ferah Hamamı, Şifa Hamamı, Tokat Hamamı, Hacı Nuri Beg Hamamı¹⁶⁰.

C. Kerkük'ün Sinemaları:

Gazi Sineması, Sindibad Sineması, Hamra Sineması, Hayyam Sineması, el-Alemeyn Sineması, Atlas Sineması, Salahaddin Sineması¹⁶¹.

Sonuç

Çalışmamızın giriş kısmında da belirttiğimiz gibi, dünyanın en zengin petrol yataklarına sahip olan ancak hiçbir dönemde bir türlü bu doğal nimetten yararlanamayan Türkmen şehri Kerkük, ne üzücüdür ki, tarihsel malzeme ve doküman yönünden aynı ölçüde zengin bir şehir değildir. Bu olumsuz tabloya bu şehrin yüz ile yüz elli senelik son dönemleri hakkında gözle görülür ve elle tutulur bilimsel araştırmalar yapılmaması da -bu dönemde şehir ile ilgili yazılanlar ise bilimsellikten ziyade ideolojik ve siyasî iddia ve başkalarının düşünce ve tezlerini çürütmeye yönelik yazılar niteliğini taşımaktadır- eklenince, durum büsbütün sıkıntı verici bir hal almaktadır. Bütün ve olumsuzlukları göz önüne alarak bu çalışmada Kerkük hakkında acizane bir şeyler nakletmeye çalıştık. Ancak dünyanın en eski ve en uygar ve günümüz itibarıyla da dünyanın en zengin petrol rezervlerine sahip olan Türkmen şehri Kerkük elbetteki bundan daha geniş çaplı ve kapsamlı bilimsel çalışmalara layık bir şehir sıfatına haiz bir şehirdir. Çalışmamızda zaman dilimleri yönünden verilen bilgiler, dağınıklık arz etse

¹⁵⁹ Cemal Abdullah Sait, s. 106.

¹⁶⁰ Aynı eser, s. 60.

¹⁶¹ Aynı eser, s. 106.

de, okuyucuya bir nebze de olsa şehrimizin dünkü ve bugünkü siyasî, demografik, ekonomik, sosyal, dinsel ve kültürel özellikleri hakkında bir tablo çizmeyi ve zihinlerde bir olumlu kanaat oluşturmayı başarmış olsa gerektir. Ancak bu kadarı dürüstlük ve mertlik ayarı, dünyaca tanınan maniler ve hoyratlar diyarı, candan kucaklayan ve seven dost ile ağyarı, Baba Gürgür ocağı, şehitler bucağı ve babasız ve annesiz kalan yetimler kucağı Kerkük için asla yeterli değildir. Ayrıca o güzel şehrin birkaç güzel hoyratını yad etmeden sonucu sonuçlandırmanın mümkün olmadığı da apaçık ortadadır. Kerkük'ün sevenlerini ve sevmeyenlerini uzunca düşündüren birkaç anonim hoyratı:

O yar gözün
Kim görmüş o yar gözün
Aslan gücünden düşse
Karıncı oyar gözün

Düşennen (düşenden) al
Yıkılıp düşennen al
Bir derdin dermanını
O derde düşennen al

Oku yara
Aç kitap oku yara
Sinemde yer kalmadı
Meğer ok oku yara

KAYNAKLAR

- Arnaût, Mahmûd T. D. V. *İslam Ansiklopedisi*, Mustafa Cevâd Maddesi, İstanbul, 2006, c. XXXI, s. 289-290.
- Bâbân, Cemal, *Usûlu Esmâi'l-Müdüin ve'l-Mevâki'l-İrâkiyye*, Bağdad, 1989.
- Bakır, Abdulhalik, *Hız. Ali ve Dönemi*, Ankara, 2004.
- Bakır, Abdulhalik, T. D. V. *İslam Ansiklopedisi*, Basra Maddesi, İstanbul, 1992, c. V, s. 108-111.
- Cevad, Mustafa, "Tarihte Kerkük", (Çev. Ekrem Pamukçu), *Kerkük Dergisi*, S. 1, Ankara, 1090, s. 14.

Coşkun, Alptekin, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Begteginliler Maddesi, İstanbul, 1992, c. V, s. 342-244.

Çubukçu, Asri, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, İyâz b. Ganm Maddesi, İstanbul, 2001, c. XXIII, s. 498.

Debbâğ, Takiyy el-Fihâru'l-Kadîm, *Mecelletü Sumer*, c. XX, S. 1-2, (1964), s. 88.

Dinçol, Ali. M. *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Ârâmîler Maddesi, İstanbul, 1991, c. III, s. 268, 270.

Doğan, Yeşim, *Tarihte Kerkük*, (Basılmamış Lisans Tezi) Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Elazığ, 1992.

Emecen, Feridun, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Irakeyn Seferi Maddesi, İstanbul, 1999, s. 16-117.

Gündüz, Ahmet, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kerkük Maddesi, Ankara, 2002, c. XXV, s. 290.

Habib Hürmüzlü-Ekrem Pamukçu, *Irak'ta Türkmen Boy ve Oymakları*, Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı Global Strateji Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2005.

Hasenî, es-Seyyid Abdurrezzâk *el-İrâk Kadîmen ve Hadîsen*, Beyrut, 1971

Hürmüzi, Erşed *Hakikatü 'l-Vücûdi 't-Türkmâni fi 'l-İrâk*, Kerkük Vakfı, İstanbul, 2005.

Hürmüzi, Erşed, *et-Türkmân ve 'l-Vatanu 'l-Iraki, ed-Dâru 'l-Arabiyye li 'l-Mevsu 'at*, Beyrut, 2005.

İplikçioğlu, Bülent, *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul, 1994.

Karaarslan, Nasuhi Ünal, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Hamdânîler Maddesi, İstanbul, 1997, c. XV, s. 446-447.

Kazvini, *Asaru 'L-Bilad ve Ahbaru 'l-İbad*, Beyrut, (Trz.)

Kerkük, İzzettin, *Haşim Nahit Erbil ve Irak Türkleri*, İstanbul, 2004.

Kınal, Fûruzân *Mezopotamya Tarihi*, Ankara, 1983.

Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Çaldıran Savaşı Maddesi, Milliyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, (Trz.), c. V, s. 2547-2548.

Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Kerkük Maddesi, İstanbul, (Trz.), c. XIII, s. 6639.

Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Nasturiler Maddesi, Milliyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, (Trz.), c. XVII, s. 8608.

Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Naymanlar Maddesi, Milliyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, (Trz.), c. XVI, s. 8564.

Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Parthlar Maddesi, Milliyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, (Trz.), c. XVIII, s. 9203-9204.

Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Safeviler Maddesi, Milliyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, (Trz.), c. XIX, s. 10048.

Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Selevkos I Maddesi, Milliyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, (Trz.),c. XX, s. 10332.

Küçük, Cevdet, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2005, c. XXX, s. 173-174.

Küzeci, Şemseddin *Kerkük Soykırımları*, Ankara, 2004.

Ma'lûf, Lewis, *el-Müncid fi'l-A'lâm*, Beyrut, 1976.

Öztürk, Şule, *Siyasi Olaylar Çerçevesinde Musul-Kerkük Petrolleri*, (Basılmamış Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Elazığ, 1995.

Pamukçu, Ekrem, *Irak Türkleri Şairlerinden Nesrin Erbil (Hayatı, Kişiliği, şairliği ve Şiirleri)*, Ankara, (Trz.)

Saatçi, Suphi, *Hasretin Adı Kerkük*, İstanbul, 2004.

Saatçi, Suphi, *Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri*, İstanbul, 2003.

Sait, Cemal Abdullah *Kerkük Rehberi*, Erbil, 2001.

Sami es-Sakkar, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Erbil Maddesi, İstanbul, 1995, c. XI, s. 272-273.

Strange, Guy Le., *Büldânü'l-Hilâfeti's-Şarkıyye*, (Trc. Beşîr Fransis-Gorgis Avvâd), Beyrut, 1985.

Sümer, Faruk, *Karakoyunlular*, Ankara, 1967.

Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul, 1999.

Sümer, Faruk, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Karakoyunlular Maddesi, İstanbul, 2001, c. XXIV, s. 434-457.

Ürekli, Muzaffer, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Celâyirliiler Maddesi, İstanbul, 1993, c. VII, s. 264-265.

Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, (Thk.Ferid Abdulaziz el-Cüнді), Beyrut, (Trz.).

Yuvalı, Abdulkadir, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, İlhanlılar Maddesi, İstanbul 2000, c. XXII, s. 102-103.

Yücel, Celaledin, *Dış Türkler*, İstanbul, 1977.

Yücel, Mualla Uydu *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kıpçaklar Maddesi, Ankara, 2002, c. XXXV, s. 421.